

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**  
**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**“KREDİT TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ HESABATLARININ**  
**FORMALAŞMASI VƏ AUDİTİ PROSESLƏRİNİN TƏDQIQI”**

**mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASİYASI**

**Tural Ələkbərov Faiq**

**BAKI - 2021**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**  
**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**BMDM-in direktoru**

**i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

“ \_\_\_\_\_ ” \_\_\_\_\_ **20\_\_-ci il**

**“KREDİT TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ HESABATLARININ  
FORMALAŞMASI VƏ AUDİTİ PROSESLƏRİNİN TƏDQIQI”**

**mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASİYASI**

**İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat Uçotu və Audit**

**İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit**

**Qrup: 424**

**Magistrant**

**Tural Ələkbərov Faiq**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Elmi rəhbər**

**i.e.n., dos. İsmayilov Niyazi Musa oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Proqram rəhbəri**

**i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu**

\_\_\_\_\_ **imza**

**Kafedra müdiri**

**i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi**

\_\_\_\_\_ **imza**

## **Elm andı**

Mən, Tural Ələkbərov Faiq oğlu and içirəm ki, “Kredit təşkilatlarında maliyyə hesabatlarının formalaşması və auditi proseslərinin tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

# “KREDİT TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ HESABATLARININ FORMALAŞMASI VƏ AUDİTİ PROSESLƏRİNİN TƏDQIQI”

## XÜLASƏ

**Tədqiqatın aktualığı:** Ticarət kreditləşmə əməliyyatlarının, əhalidən əmanətlərin qəbul edilməsinin böyük bir həcmi hesablayır, bu olmadan sahibkarlıq subyektləri arasında hesablaşmaları, pul köçürmələrini tez bir zamanda həyata keçirmək mümkün deyil. Sistemli kredit təşkilatının böhranı təhlükəsinin artması, kreditləşmənin azalması, məzənnədəki dalğalanma ilə əlaqəli kredit borclarının kəskin dərəcədə artması, qeyri-sabit makroiqtisadi vəziyyət, bunların hamısı müasir şərtlərdə kommersiya banklarının fəaliyyətinin yoxlanılması məsələlərini kəskin şəkildə aktuallaşdırdı.

**Tədqiqatın məqsədi:**

- Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq bankın kredit əməliyyatlarının maliyyə hesabatlarında əks olunması üçün tələblərin müqayisəli xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

- Təcrübə nəzərə alınmaqla, kredit portfelinin formalaşdırılmasına dair elmi və praktik tədqiqatları ümumiləşdirmək və onların əsasında BMHS-yə uyğun olaraq bankın kredit riskini azaltmaq üçün metodologiya hazırlamaq.

**İstifadə olunmuş tədqiqat metodları:** Tədqiqat işi bir neçə metodlar işlədilərək araşdırılacaqdır, bunlardan birincisi təhlil metodudur.

**Tədqiqatın informasiya bazası:** əsasını kredit portfelinin formalaşmasında iqtisadi təhlil, audit, maliyyə və idarəetmə uçotu sahələrində xarici və müasir yerli ədəbiyyatda əsaslandırılmış və təqdim olunan əsas konsepsiya və fərziyyələr təşkil etmişdir.

**Tədqiqatın məhdudiyyətləri:** Dissertasiya işini yazarkən hal hazırda yaranan Pandemiya dövrü ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi yaranan əsas məhdudiyyətlərdən biri idi.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:** uyğunlaşma qeydlərinin aparılması, bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və dəyişdirilmiş bank hesabatlarının izahlı qeydinin hazırlanması da daxil olmaqla, maliyyə hesabatlarının dəyişdirilməsi əsasında maliyyə hesabatlarının BMHS-yə uyğun tərtib edilməsi metodikasını təklif etmişdir.

**Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr:** Tədqiqatın aparılması zamanı əldə olunan nəticələr və qeyd olunmuş təkliflər kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi və onun iqtisadi nəticələrinin təhlilinə dair müasir yenilik potensialının qurulması üçün istifadə edilə bilər.

*Açar sözlər: Kredit, təşkilat, maliyyə, hesabat, proses, audit.*

# **“FORMATION OF FINANCIAL STATEMENTS AND AUDIT PROCESSES IN CREDIT ORGANIZATIONS”**

## **SUMMARY**

**The actuality of the subject:** Trade accounts for a large volume of lending operations, the receipt of deposits from the population, without which it is impossible to quickly make settlements and money transfers between businesses.

**Purpose and tasks of the research:** To analyze the comparative characteristics of the requirements for the reflection of the bank's credit operations in the financial statements in accordance with international standards.

**Used research methods:** The research work will be studied using several methods, the first of which is the analysis method.

**The information base of the research:** It is based on the basic concepts and assumptions in the formation of the loan portfolio, substantiated and presented in the foreign and modern local literature in the field of economic analysis, auditing, finance and management accounting.

**Restrictions of research:** One of the main limitations of the dissertation was the non-functioning of libraries during the current pandemic.

**The novelty and practical results of investigation:** proposed a methodology for preparing financial statements in accordance with IFRS based on changes in financial statements, including compliance notes, assessment of the bank's financial performance and preparation of an explanatory note to the amended bank statements.

**Scientific-practical significance of results:** The results obtained during the research and the suggestions made can be used to build modern innovation potential for state support for the development of small and medium enterprises and the analysis of its economic results.

*Keywords: Credit, organization, finance, reporting, process, audit.*

## **İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR**

<b>BMK</b>	Beynəlxalq maliyyə korporasiyası
<b>BMUS</b>	Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları
<b>BMQ</b>	Beynəlxalq maliyyə qurumları.
<b>BMHS</b>	Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları

## MÜNDƏRİCAT

<b>GİRİŞ.....</b>	<b>8</b>
<b>I FƏSİL. MALİYYƏ HESABATLARININ FORMALAŞMASI VƏ ONLARIN AUDİTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....</b>	<b>12</b>
1.1. Maliyyə hesabatı, onun statusu və kredit təşkilatlarının idarə edilməsində rolu.....	12
1.2. Maliyyə hesabatlarının formalaşmasının ümummetodoloji prinsipləri .....	29
1.3. Maliyyə hesabatı informasiyasının daxili və kənar istifadəçiləri üçün auditin zəruriliyi .....	32
<b>II FƏSİL. KREDİT TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ HESABATLARININ AUDİTİ PROSESLƏRİNİN ARDICILLIĞI VƏ TƏŞKİLİ METODİKASI.</b>	<b>40</b>
2.1. Maliyyə hesabatlarının auditinin məqsədi və onu tənzimləyən ümumi prinsiplər və qaydalar .....	40
2.2. Maliyyə hesabatlarının auditinin planlaşdırılması .....	45
2.3. Maliyyə hesabatlarının auditinin aparılması .....	48
<b>III FƏSİL. MALİYYƏ HESABATLARININ AUDİTİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ANALİTİK PROSEDURLAR VƏ ONLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ .....</b>	<b>59</b>
3.1. Auditor fəaliyyətində istifadə olunan maliyyə təhlilinin metodları.....	59
3.2. Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və interpretasiyası .....	66
3.3. Maliyyə hesabatlarına dair rəyin ifadə edilməsi .....	69
<b>NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR .....</b>	<b>71</b>
<b>İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....</b>	<b>74</b>
Cədvəllərin siyahısı .....	78
Sxemlərin siyahısı .....	78

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı:** Kredit təşkilatı həm iqtisadi subyektlər, həm də əhali üçün bank xidmətlərinin əsas təchizatçısı olub. Kredit təşkilatının məzənnədəki dalğalanma ilə əlaqəli kredit borclarının kəskin dərəcədə artması, qeyri-sabit makroiqtisadi vəziyyət, bunların hamısı müasir şərtlərdə kommersiya banklarının fəaliyyətinin yoxlanılması məsələlərini kəskin şəkildə aktuallaşdırdı.

Adekvat qərarlar qəbul etmək üçün kredit təşkilatının çox sayda məlumatdan istifadə edir, eyni zamanda tez-tez yenilikçi texnologiyalara müraciət edirlər. Kredit təşkilatları öz daxili nəzarət proqramlarını inkişaf etdirirlər ki, bu da bankların həyata keçirdiyi əməliyyatlara nəzarəti xeyli asanlaşdırır. Ancaq getdikcə daha çox yeni əməliyyat aparmaq üçün banklar əlavə idarəetmə və nəzarət aparatı yaradır. Həm də kredit təşkilatının səhmdarları müəyyən bir şöbənin fəaliyyəti barədə kifayət qədər məlumat sahibi ola bilməzlər ki, bu da bank işçiləri tərəfindən sui-istifadəyə səbəb ola bilər.

İşçilərinin fəaliyyətini yoxlamaq, maliyyə vəziyyətini proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək üçün kredit təşkilatı, kredit təşkilatlarının maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmiş yüksək peşəkar müstəqil auditorların köməyinə müraciət edirlər. Bu, kredit təşkilatı sisteminə azalan inamı artıracaq və davamlı inkişaf üçün uzunmüddətli potensial təmin edəcəkdir.

Hər hansı bir müəssisənin kommersiya fəaliyyəti haqqında bütün məlumatlar maliyyə hesabatlarında əks olunur. Mövcudluğu bütün daxili və xarici istifadəçilərə, yəni səhmdarlara, təsisçilərə, banklara, vergi orqanlarına, təchizatçılara və digər fiziki və hüquqi şəxslərə bunun mövcud iqtisadi vəziyyəti barədə xüsusi bir fikir verməyə imkan verir.

Nəticədə lazımi dərəcədə “məlumatın etibarlılığını və obyektivliyini təmin etmək və uyğunluğunu təmin etmək lazımdır. Audit bu məlumatların alınmasına kömək edir.

**Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi:** Kredit təşkilatlarında maliyyə hesabatlarının formalaşması və audit proselərinin tədqiqi müxtəlif yerli və xarici yazıçıların elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bunlara Камысовская, Жминко



С.И. Ерофеева, В.А. Гутцайт, Е.М. Петрова, Е.Н., Дмитриева, И. S.M.Səbzəliyev və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Araşdırmalardan məlum olur ki, mövzuyla bağlı çoxlu sayda Türk, Azərbaycan, İngilis dilində elmi yazılar, məqalə və jurnallar çap edilmişdir. Bütün bunlar tədqiqatın aparılmasını olduqca asanlaşdırır.

Tədqiqatın əsasını mövzu ilə bağlı yerli və xarici mütəxəssislərin elmi əsərləri, yerli və xarici mətbuatda yer almış rəsmi internet saytlarında qeyd olunan məlumatlar təşkil edir.

**Tədqiqatının məqsəd və vəzifələri:** Tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq bankın kredit əməliyyatlarının maliyyə hesabatlarında əks olunması üçün tələblərin müqayisəli xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

- “Kredit auditi” biznes mərkəzi kontekstində məlumatların toplanmasını təmin edən kredit əməliyyatlarının idarəetmə uçotu sisteminin təşkili istiqamətlərini öyrənmək.

- “Kredit İdarəetmə” mənfəət mərkəzinin idarəetmə uçotu üçün kredit xərcləri təsnifatını aydınlaşdırmaq.

- yeni audit standartlarına uyğun olaraq kommersiya kredit təşkilatında bir kredit portfelinin yoxlanılması üçün bir model hazırlamaq.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti:** Tədqiqatın obyektı maliyyə hesabatları,auditi, predmeti isə Kredit təşkilatlarında maliyyə hesabatlarının formalaşması və auditi proseslərinin tədqiqidir.

**Tədqiqatın metodları:** Tədqiqat işi bir neçə metodlar işlədilərək araşdırılacaqdır, bunlardan birincisi təhlil metodudur. Araşdırmada təhlil metodları, maliyyə hesabatları prosesini konkret şəkildə öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. İstifadə etdiyimiz digər bir metod (üsul) problemin aydınlaşdırılması metodudur. Problemin aydınlaşdırılması üçün əvvəlcə daxili məlumat qaynaqları işlədilir. Dissertasiyanın sonunda isə işlədilmiş yollardan yola çıxaraq qazandığımız ümumi nəticə - fikir qeyd ediləcəkdir.

**Tədqiqatın informasiya bazası:** əsasını kredit portfelinin formalaşmasında iqtisadi təhlil, audit, maliyyə və idarəetmə uçotu sahələrində xarici və müasir yerli ədəbiyyatda əsaslandırılmış və təqdim olunan əsas konsepsiya və fərziyyələr təşkil etmişdir. Əsərdə iqtisadi və statistik, hesablama və konstruktiv, monoqrafik tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Tədqiqat obyektinin xüsusiyyətləri empirik metodlardan istifadənin zəruriliyini göstərirdi: müşahidə, tənqidi əks, ümumiləşdirmə və idarəetmə uçotu və audit təcrübəsinin müqayisəsi. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” və “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunlar və inkişaf göstəriciləri üzrə internet resurslardakı uyğun məlumatlar təşkil etmişdir.

**Tədqiqatın məhdudiyyətləri:** Dissertasiya işini yazarkən hal hazırda yaranan Pandemiya dövrü ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi yaranan əsas məhdudiyyətlərdən biri idi.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi:** Tədqiqatın əsas elmi yeniliyini aşağıdakı kimi əks etdirə bilərik:

- uyğunlaşma qeydlərinin aparılması, bankın fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və dəyişdirilmiş bank hesabatlarının izahlı qeydinin hazırlanması da daxil olmaqla, maliyyə hesabatlarının dəyişdirilməsi əsasında maliyyə hesabatlarının BMHS-yə uyğun tərtib edilməsi metodikasını təklif etmişdir;

- “Kredit İdarəetmə” mənfəət mərkəzinin idarəetmə uçotu hesablarının iqtisadi mahiyyətinə görə banka xidmət və idarəetmə üçün maliyyə, texnoloji və xərc hesablarına bölünməsi tövsiyə olunur;

- auditin məqsədləri və prosedurların əhatə dairəsi daxil olmaqla kredit portfelinin yoxlanılması üçün bir proqram hazırlanmışdır;

- kredit faizlərinin qiymətini müəyyənləşdirmək üçün bank xərclərini şərti olaraq sabit idarəetmə uçotu üçün uyğunlaşdırıldı;

- daxili nəzarət xidməti tərəfindən təqdim olunan bank menecerləri üçün maliyyə hesabatı formalarının tərkibi və məzmunu təklif edilmişdir.

**Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri:** Tədqiqatın aparılması zamanı əldə olunan nəticələr qeyd olunmuş təkliflər və onun iqtisadi nəticələrinin təhlilinə dair müasir yenilik potensialının qurulması üçün istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin başlıca müddəalarından Kredit təşkilatlarında maliyyə hesabatlarının formalaşması və auditi proseslərinin tədqiqi nəticələrinin təhlilinə yönəlmiş uzunmüddətli strategiyaların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər.

Belə ki, mövzudan kredit təşkilatı nümayəndələri və maraqlanan digər şəxslər faydalana bilər.

# I FƏSİL. MALİYYƏ HESABATLARININ FORMALAŞMASI VƏ ONLARIN AUDİTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

## 1.1. Maliyyə hesabatı, onun statusu və kredit təşkilatlarının idarə edilməsində rolu

Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən təmsil olunan dövlət mühasibat uçotunu asanlaşdırmaq, vahidliyi və müqayisə olunmasını təmin etmək üçün ümumi metodoloji rəhbərliyi həyata keçirir. Öz növbəsində, hökumət öz səlahiyyətləri daxilində, bəziləri tətbiqi üçün məcburi olan normativ aktları (qanunlar, mühasibat qaydaları), digərləri isə tövsiyə xarakterli olan sənədləri hazırlamaq və təsdiq etmək hüququ verir. Beləliklə, mühasibat uçotunu birbaşa və ya dolayısı ilə tənzimləyən qanunvericilik və tənzimləyici aktlar sistemi yaranır.

Hazırda yerli mühasibat təcrübəsində mühasibat və hesabatların tənzimlənməsinin dörd səviyyəli bir sistemi inkişaf etmişdir:

Səviyyə 1 - bir təşkilatda mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasını birbaşa və ya dolayısı ilə tənzimləyən qanunvericilik aktları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və hökumət fərmanları;

Səviyyə 2 - mühasibat və hesabat üçün standartlar (qaydalar);

Səviyyə 3 - Azərbaycan respublikası Maliyyə Nazirliyindən və digər şöbələrdən təlimatlar, şərhlər, məktublər;

Səviyyə 4 - təşkilatın özünün mühasibatına dair iş sənədləri.

Təşkilatın ödəmə qabiliyyətsizliyi səbəbindən ləğv edilməsi halında, qanunvericilik aralıq ləğv balansının və iddialar təmin edildikdən sonra son ləğvetmə balansının formalaşdırılmasını təmin edir. Aralıq ləğvetmə balansının formalaşması üç mərhələdə baş verir:

1 Əmlakın inventarizasiyası və yenidən qiymətləndirilməsi aparılır. Bu mərhələ “Müflisləşmə (iflas) haqqında” Respublika Qanununa əsasən iflas müvəkkili tərəfindən iflas proseduru zamanı həyata keçirilir.

2. Kreditorların tələblərinin prioriteti müəyyən edilir.

Ləğvetmə balansına aşağıdakılar daxildir:

Borclunun əmlakının Qanununa əsasən həyata keçirildiyi 1 satış;

Kreditorlarla 2 hesablaşma. Bu hesablamalar “Müflisləşmə (iflas) haqqında” Qanununa uyğun olaraq aparılır.

Birinci səviyyə sənədləri arasında bir təşkilatda ən vacib mühasibat standartlarını - hər bir hüquqi şəxs üçün müstəqil bir balansın mövcudluğunu, illik mühasibat hesabatının məcburi təsdiqini, təşkilatın qeydiyyatı, yenidən təşkili və ləğvi qaydalarını özündə cəmləşdirən Mülki Məcəlləsi qeyd edilməlidir.

İkinci səviyyəli sənədlərə Hökumət adından Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış mühasibat uçotunun müəyyən sahələri üçün Qaydalar daxildir. Müddəalarda beynəlxalq təcrübəyə və milli ənənələrə əsaslanan mühasibat uçotunun dövlət tənzimlənməsinin ümumi tələbləri sadalanır. Bu sənədlər əsas anlayışları, əsas qaydaları və mühasibat texnikasını ehtiva edir. Müxtəlif mühasibat məsələlərini açıqlayır: mühasibat siyasətinin formalaşdırılması, aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi və uçotu, gəlir və xərclərin müəyyənləşdirilməsi, mühasibat məlumatlarının hesabatlardakı açıqlanması və s. Bu Qayda, kredit və büdcə təşkilatları istisna olmaqla, ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq hüquqi şəxs olan təşkilatların maliyyə hesabatlarının tərkibini, məzmununu və metodiki əsaslarını müəyyənləşdirir.

“Təşkilatın maliyyə hesabatları” mühasibat tənzimləməsi Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qurularkən tətbiq olunur:

1. maliyyə hesabatlarının standart formaları və hesabatların hazırlanması qaydası;

2. kiçik müəssisələr və qeyri-kommersiya təşkilatları üçün maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması üçün sadələşdirilmiş prosedur;

3. konsolidə edilmiş maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması xüsusiyyətləri;

4. bir təşkilatın yenidən təşkili və ya ləğvi hallarında maliyyə hesabatlarının formalaşdırılması xüsusiyyətləri;

5. sığorta təşkilatları, qeyri-dövlət pensiya fondları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları və maliyyə vasitəçiliyi sahəsində digər təşkilatlar tərəfindən maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasının xüsusiyyətləri;

6. maliyyə hesabatlarının dərc edilməsi qaydası.

Maliyyə hesabatları təşkilatın maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər barədə etibarlı və tam bir təsəvvür yaratmalıdır.

Təşkilat maliyyə hesabatları hazırlayarkən, içindəki məlumatların bitərəfliyini təmin etməlidir, yəni bəzi maliyyə hesabatları istifadəçilərinin digərlərinin qarşısında maraqlarının birtərəfli təmin edilməsi istisna olunur. Seçim və ya təqdimat yolu ilə əvvəlcədən təyin olunmuş nəticələrə nail olmaq üçün istifadəçilərin qərarlarına və qiymətləndirmələrinə təsir edərsə, məlumat neytral deyil.

Mühasibat hesabatları istifadəçilər - təsisçilər, investorlar, kredit təşkilatları, kreditorlar, alıcılar, təchizatçılar üçün açıqdır. Təşkilat istifadəçilərə mühasibat uçotu sənədləri ilə tanış olmaq imkanı yaratmalıdır.

Üçüncü tənzimləyici müəyyən mühasibat müddələrinin tətbiqini izah edən metodoloji tövsiyələr, təlimatlar, məktublar və digər normativ sənədlər ilə formalaşır. Bunlar federal və sektoral idarəetmə orqanları tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bu səviyyə sənədləri müxtəlif iqtisadi fəaliyyət faktlarını mühasibat uçotunda əks etdirmək üçün xüsusi təlimatları ehtiva edir. Bu tənzimləmə səviyyəsinin ən vacib sənədləri hesablama planı və tətbiqi üçün təlimatlardır.

Dördüncü səviyyə sənədlərə birbaşa müəyyən bir təşkilatda yaradılan və təsərrüfat subyektinin daxili iş standartları olan mühasibat uçotuna dair qaydalar, təlimatlar, əmrlər və digər sənədlər daxildir. Maliyyə hesabatları, təşkilatın maliyyə vəziyyəti, fəaliyyətinin maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər barədə etibarlı və tam bir təsəvvür yaratmaq üçün lazım olan göstəriciləri daxil etməlidir.

Maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi və təqdim edilməsi qaydalarına dair metodiki təlimata uyğun olaraq, fərdi göstəricilər müstəqil maliyyə hesabatları formaları şəklində təqdim edilə bilər və ya izahat qeydinə daxil edilə bilər.

Təşkilat təqdim olunan maliyyə hesabatlarında iki ildən çox müddət ərzində hər bir ədədi göstərici üçün məlumatları açıqlamağa qərar verərsə, təşkilat formalar

hazırlayarkən, qəbul edərkən və istehsal edərkən bu cür açıqlama üçün lazımı sayda sütün (sətir) təmin edir.

Maliyyə hesabatları formalarında müvafiq göstəricilərin açıqlandığı sətirlər təşkilat tərəfindən maliyyə hesabatlarının formaları hazırlanarkən və qəbul edildikdə müstəqil olaraq kodlaşdırılır. Balans forması (Form No1) hazırlanarkən və qəbul edilərkən, standart formada verilmiş balans maddələrinin bölmələri və qrupları üçün xülasə sətir kodlarından və sətir kodlarından istifadə edilməsi tövsiyə olunur.

Təşkilat tərəfindən mühasibat formalarının müstəqil inkişafı halında, müvafiq müddəalar təşkilatın mühasibat siyasətinə daxil edilir və formalar mühasibat siyasəti əmrinə əlavə olaraq təsdiq edilir.

Dünyadakı bir çox təşkilat maliyyə hesabatlarını kənar istifadəçilər üçün hazırlayır və təqdim edir. Bu maliyyə hesabatları ölkələr arasında bənzər görünərsə də, bir sıra sosial, iqtisadi və hüquqi mülahizələrə görə müxtəlif ölkələrdə milli tələblərin olması səbəbindən müəyyən fərqlər də vardır. Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası maliyyə fərqi hazırlamaq, təqdim etmək üçün qaydaları, mühasibat standartlarını və prosedurlarını uyğunlaşdırmağa çalışaraq bu uyğunsuzluqları azaltmağa çalışır. Şura hesab edir ki, iqtisadi qərarlar qəbul etmək üçün hazırlanmış maliyyə hesabatlarına diqqət yetirməklə daha da uyğunlaşma əldə edilə bilər. İdarə heyəti bu məqsədlə hazırlanmış maliyyə hesabatlarının əksər istifadəçilərin ümumi ehtiyaclarına cavab verdiyinə inanır. Bu, demək olar ki, bütün istifadəçilərin iqtisadi qərarlar verməsi ilə əlaqədardır (Novruzov V.T. 2013: s.123).

a) kapital alətlərinə investisiya qoyuluşunun nə vaxt alınması, saxlanması və ya satılması barədə qərar vermək.

b) mülkiyyətçilərin mənafeyi və ya hesabatlılığı baxımından rəhbərliyin fəaliyyətini qiymətləndirmək.

c) müəssisənin əmək haqqı ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirmək və işçilərinə digər üstünlüklərin verilməsi.

d) müəssisənin kreditlərinin təhlükəsizliyini qiymətləndirmək.

e) vergi siyasətini müəyyənləşdirmək.

f) bölüşdürülə bilən mənfəət və dividendlərin məbləğini təyin etmək.

g) kapitalın maliyyə konsepsiyasını toplamaq və istifadə etmək.

h) təşkilatların fəaliyyətini tənzimləmək.

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (BMHS), əməliyyat və digər hadisələrin konkret növlərinin maliyyə hesabatlarında necə əks olunmalı olduğunu müəyyən edən beynəlxalq mühasibat standartlarıdır. BMHS-lər Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası tərəfindən dərc olunur və mühasiblərin hesabları necə aparmalı və təqdim etmələrini dəqiq müəyyənləşdirirlər. BMHS mühasibat uçotunda “ortağ bir dilə” sahib olmaq üçün yaradılmışdır, çünki iş standartları mühasibat təcrübələri şirkətlərdən şirkətə və ölkədən ölkəyə fərqli ola bilər.

BMHS-nin məqsədi maliyyə dünyasında sabitliyi və şəffaflığı qorumaqdır. Bu, müəssisələrə və fərdi investora investisiya qoymaq istədikləri şirkətlə tam olaraq nə baş verdiyini görə bildikləri üçün mütəxəssis maliyyə qərarları verməyə imkan verir.

MHBS qəbul etmiş ölkələrdə həm şirkətlər, həm də investora üçün bu sistemdən istifadə etmək faydalıdır, çünki şirkətin iş təcrübəsi şəffaf olduğu təqdirdə investora bir şirkətə investisiya yatırma ehtimalı daha yüksəkdir. Bundan əlavə, investisiya dəyəri ümumiyyətlə daha azdır. Beynəlxalq miqyasda işləyən şirkətlər MHBS-dan ən çox fayda götürürlər.

Maliyyə hesabatları ən çox bərpa edilə bilən nominal miqdarda maliyyə kapitalının saxlanması konsepsiyasına əsaslanan mühasibat modelinə uyğun olaraq hazırlanır. Digər modellər və konsepsiyalar iqtisadi qərarlar qəbul etmək üçün faydalı məlumat təmin etmək məqsədinə çatmaq üçün daha uyğun ola bilər, lakin hazırda dəyişikliyin zəruriliyi barədə bir fikir birliyi yoxdur. Bu Konseptual Çərçivə, geniş bir mühasibat modeli və kapital və kapitalın saxlanması konsepsiyalarına tətbiq ediləcək şəkildə hazırlanmışdır.

Bu Konseptual əsaslar xarici istifadəçilər üçün maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsinin əsasını təşkil edir. Konseptual Çərçivənin məqsədi aşağıdakılardır:

a) İdarə Heyətinə gələcək MHBS-lərin hazırlanmasında və mövcud MHBS-lərin yenidən nəzərdən keçirilməsində kömək etmək;



b) Maliyyə Hesabatlarının təqdimatı ilə əlaqədar qaydaların, mühasibat standartlarının və prosedurlarının uyğunlaşdırılmasında İFRS-in icazə verdiyi alternativ mühasibat hesabının sayını azaltmaq üçün bir çərçivə yaratmaqla İdarə Heyətinə kömək etmək;

c) maliyyə hesabat standartlarının hazırlanmasında milli maliyyə hesabat standartları orqanlarına kömək etmək;

d) maliyyə hesabatları hazırlayanlara BMHS-lərin tətbiq edilməsində və hələ müəyyən bir BMHS-nin predmeti olmayan məsələlərin nəzərdən keçirilməsində kömək etmək;

e) maliyyə hesabatlarının BMHS-ə uyğun olub-olmaması barədə rəy formalaşdırılmasında auditorlara kömək etmək;

f) maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinə MHBS-a uyğun olaraq hazırlanan maliyyə hesabatlarındakı məlumatların şərh edilməsində kömək etmək;

Gələcəkdə MHBS-lərin hazırlanması və mövcud MHBS-lərin yenidən nəzərdən keçirilməsi üçün konseptual bir çərçivə olaraq, MHBS arasında ziddiyyətlərin olduğu zamanların sayı zamanla azalacaqdır.

Konseptual çərçivə, Şuranın onlarla iş təcrübəsinə əsasən vaxtaşırı nəzərdən keçiriləcəkdir.

Bununla birlikdə, şura, xüsusən ayrı-ayrı dövlətlərin müvafiq orqanlarının öz məqsədləri üçün fərqli və ya əlavə maliyyə hesabatı tələbləri irəli sürə biləcəyini qəbul edir. Bununla birlikdə, bu tələblər, digər istifadəçilərin ehtiyaclarına cavab verməyincə, digər istifadəçilərə açıqlanan maliyyə hesabatlarında əks olunmamalıdır. Kredit təşkilatının fəaliyyətinə nəzarət sistemində bazar infrastrukturunun bir elementi kimi audit nəzarəti xüsusi yer tutur. Hal-hazırda kredit təşkilatının qanuni olaraq hesabatlarını yoxlamaq məcburiyyətindədirlər, bu məlumatlar kredit təşkilatının, mövcud və ya potensial müştərilərlə, qarşı tərəflərlə, investorlarla əməkdaşlığa başlamaq və ya davam etdirmək barədə qərar qəbul etmək üçün əsasdır.

Bir kredit təşkilatının maliyyə hesabatlarının müstəqil bir müayinəsi olaraq, ilk növbədə səhmdarlarının mənafeyi baxımından həyata keçirilir. Bununla birlikdə,

sözdə agentlərin çevrəsini yalnız kredit təşkilatının səhmdarları ilə məhdudlaşdırmaq tamamilə doğru deyil. Kredit təşkilatının işinin spesifikliyi borc kapitalının geniş cəlb edilməsi olduğundan, bizim fikrimizcə, audit xidmətlərinə tələb kredit təşkilatının həm real, həm də potensial səhmdarları və kreditorları tərəfindən formalaşır. Hər şeydən əvvəl, kredit təşkilatının fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumat, tərəfdaş qruplarının bir hissəsi olan istifadəçilər üçün maraqlıdır, yəni birbaşa kredit təşkilatının maliyyə fəaliyyətində iştirak edir, bu fəaliyyətlərə töhfə verir və maraqlarına əsaslanaraq alınan məlumatları təhlil edir. Hesabat maraqlı tərəfləri olan bir çox hədəf qrupu üçün - həqiqi və potensial müştərilər, tərəflər, səhmdarlar - kredit təşkilatının effektivliyi son maliyyə nəticələrində - mənfəət və zərər, gəlir və xərclərdə ifadə olunur. Eyni zamanda, kredit təşkilatının etibarlılığı kimi bir kateqoriyanın əhəmiyyəti qiymətləndirilmir, bununla yanaşı kredit təşkilatının likvidliyi və kapital adekvatlığı həm kredit təşkilatının menecerlərinin, həm də kredit təşkilatının nəzarəti orqanlarının daimi mənafeələrinə aiddir. Beləliklə, kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri kredit təşkilatının fəaliyyətinin səmərəliliyini ifadə edir və bu səbəbdən məcburi yoxlama obyektinə çevrilir. Kredit təşkilatının etibarlılığı, likvidliyi və kapital adekvatlığı həm kredit təşkilatının rəhbərlərinin, kredit təşkilatı orqanlarının daimi mənafeələri sahəsindədir. Beləliklə, kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri kredit təşkilatının fəaliyyətinin effektivliyini ifadə edir və bu səbəbdən məcburi yoxlama obyektinə çevrilir. Beləliklə, kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri kredit təşkilatının fəaliyyətinin səmərəliliyini ifadə edir və bu səbəbdən məcburi bir yoxlama obyektinə olur. Kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri bir sıra iqtisadi göstəricilər sistemindən istifadə etməklə öyrənilməlidir. Kredit təşkilatının maliyyə fəaliyyətinin göstəriciləri sisteminin əsas məqsədi kredit təşkilatlarının fəaliyyətini hərtərəfli, qiymətləndirməkdir ki, bu da onlarda gedən prosesləri adekvat şəkildə əks etdirir. Kredit təşkilatının fəaliyyəti və dolayısı ilə kredit təşkilatlarının mühasibat və hesabat tələbləri digər kommersiya şirkətləri üçün tələblərdən fərqlənir. Bu baxımdan kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə göstəriciləri gəlir, xərc və mənfəət (zərər) hesab olunur. Gəlirlərin, xərclərin, eləcə

də kredit təşkilatının mənfəətinin formalaşdırılması metodologiyası kredit təşkilatları tərəfindən hazırlanan hesabat maddələrinin tərkibi və məzmunu ilə müəyyən edilir. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartına (BMHS) Kredit təşkilatının və oxşar maliyyə qurumlarının maliyyə hesabatlarında açıqlamalara uyğun olaraq, aşağıdakı maddələr minimum olaraq kredit təşkilatlarının mənfəət və zərər hesabatına daxil edilməlidir (Novruzov V.T. 2013: s.123).

- faiz və oxşar gəlir;
- faiz və oxşar xərclər;
- dividend şəklində gəlir;
- komissiya və rüsum şəklində gəlir;
- komissiya və rüsumların ödənilməsi xərcləri;
- kommersiya kağızındakı zərər çıxılmaqla mənfəət;
- valyuta əməliyyatlarından zərər çıxılmaqla mənfəət;
- digər əməliyyat gəlirləri;
- kreditlər və avanslar üzrə zərərlər;
- ümumi inzibati xərclər;
- digər əməliyyat xərcləri.

Beləliklə, BMHS 30-a uyğun olaraq və ya ona əsaslanan milli standartda uyğun hazırlanmış “Mənfəət və zərər haqqında hesabat” forması kredit təşkilatının maliyyə nəticələrinin göstəricilərinin formalaşdırılması üçün iqtisadi bir modeldir. Alınan gəlir qruplarını, mənbələrinə görə təsnifləşdirilən və müvafiq xərc qruplarının əlaqələndirilməsi prinsipləri əsasında qurulur.

Maliyyə hesabatlarının BMHS-yə uyğun olaraq çevrilməsinin əsas mərhələləri:

- Mühasibat siyasətinin hazırlanması;
- Funksional və təqdimat valyutasının seçilməsi;
- İlkin qalıqların hesablanması;
- Transformasiya modelinin hazırlanması;
- Mühasibat uçotuna daxil olan törəmə, asılı, ortaq və birgə müəssisələrin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə şirkətin korporativ strukturunun qiymətləndirilməsi;

- Şirkət işinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və transformasiya düzəlişlərini hesablamaq üçün lazım olan məlumatları toplamaq;

- Maliyyə hesabatlarının BMHS-ə uyğun olaraq milli standartlara uyğun yenidən qurulması və yenidən təsnifləşdirilməsi.

Mövcud şəraitdə kredit təşkilatının iqtisadi fəaliyyətinin iqtisadi təhlili aşağıdakılara bölünür.

- maliyyə (xarici)
- idarəetmə (daxili).

Maliyyə təhlili üçün ictimai hesablardakı məlumatlara əsaslanan təhlil daxildir, bu analiz növü müəssisədən kənar hesab olunur.

İqtisadi tədqiqat apararkən, o cümlədən bir kredit təşkilatının maliyyə hesabatlarını təhlil edərkən təhlilin məqsədi və vəzifələrini, təhlil obyektini və ya obyektlərini müəyyənləşdirmək vacibdir. Hər bir təhlil obyektinin köməyi ilə araşdırılacaq göstəricilər sistemi təhlilin ardıcılığı, tezliyi, təhlil olunan obyektlərin tədqiqi metodları, məlumat mənbələri, tədqiqatın təşkili üçün təlimatlar və s. seçilir.

Hər bir elm, onu digər elmlərdən ayırmağa və ya ayırmağa imkan verən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Maliyyə təhlilinin mövzusu, müəssisənin maliyyə və iqtisadi sferasında ortaya çıxan iqtisadi hadisələrin və proseslərin səbəb-nəticə əlaqəsidir.

Kredit təşkilatının maliyyə hesabatlarının analitik araşdırmaları müəyyən məqsədlərə, təhlilin məqsədlərinə çatmağa tabe olan tədqiqat metodlarına və metodlarına əsaslanır, seçilmiş metodlara və işlənmiş metodlara uyğun aparılır.

Analitik tədqiqat apararkən tədqiqat metodunun - yəni tədqiqat predmetinin xüsusiyyətlərinə, konkret şəraitdə istifadəsinin mümkünlüyünə və səmərəliliyinə uyğun olaraq seçilmiş fenomenlərin öyrənilməsi metodunun seçilməsi son dərəcə vacibdir.

Maliyyə hesabatlarının təhlilinə gəldikdə, metodun seçilməsi təhlil obyektinin xüsusiyyətlərini, habelə konkret şəraitdə həyata keçirilməsinin real imkanlarını nəzərə almağın zəruriliyi ilə əlaqədardır.

Maliyyə təhlilində aşağıdakıları xarakterizə edən göstəricilər sistemi istifadə olunur:

- kapital əmələ gətirmə mənbələri (mənbələrin növləri və ya qrupları, quruluşu və ya xüsusi çəkisi, ümumi miqdarda müəyyən növ və ya mənbələr qrupunun faiz və ya əmsalları ilə mütləq formada mövcudluğu);

- cəmi, əsas, dövriyyə kapitalının tərkibi;

- kapitaldan istifadənin səmərəliliyi (ümumi, dövriyyə, öz, borc), gəlirlilik və kapital dövriyyəsi;

- ödəmə qabiliyyəti (cari və perspektivli), pul vəsaitlərinin hərəkəti;

- maliyyə sabitliyi (sabitlik), xarici borc mənbələrindən maliyyə müstəqilliyi əmsalları, dövriyyə kapitalının və əsas kapitalın vəziyyəti;

- formalaşma amilləri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər (mənfəət, satışdan əldə olunan gəlir, maya dəyəri və s.);

- maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi göstəriciləri (zərərlər, vaxtı keçmiş kreditlər, borclar, debitor borcları və borclar);

- işgüzar fəaliyyət (məcmu kapitalın gəlirliliyi və ya məcmu kapitalın bir rubl başına satış həcmi, iqtisadi aktivlərin dövriyyəsi).

Maliyyə nəticələrinin auditinin təşkili ümumi prinsiplərə əsaslanır və ilkin planlaşdırma, plan və audit proqramı tərtib etmək, audit prosedurlarını və məlumat əldə etmək metodlarını müəyyənləşdirmək, audit sübutlarını toplamaq, audit nəticələrini ümumiləşdirmək və audit rəyini tərtib etməkdən ibarətdir. Yoxlamanın mərhələləri cədvəldə təqdim edilmişdir.

### Cədvəl 1: Yoxlama mərhələləri

Yox.	Yoxlama mərhələləri	Auditorun əsas vəzifələri
1	Əvvəlcədən planlaşdırma	Müvafiq audit sahələrini müəyyənləşdirin. Davamlı fəaliyyət prinsipinə uyğunluğu qiymətləndirin
2	Baş plan və proqramın hazırlanması və tərtib edilməsi	Mühasibat sisteminin və daxili nəzarət sisteminin effektivliyini qiymətləndirin. Əhəmiyyətlik səviyyəsini və audit riskini müəyyənləşdirin. Ümumi audit planı və proqramı tərtib edin
3	Baş planın və proqramın həyata keçirilməsi	Hesabata dair Auditor Rəyini ifadə etmək üçün kifayət qədər dəlil əldə edin
4	Audit nəticələrini ümumiləşdirmək və audit hesabatı tərtib etmək	Əldə edilmiş dəlillərin yetərliliyini qiymətləndirin. Hesabatın etibarlılığı barədə fikir bildirin

**Mənbə:** <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/Mehr-liyev-Anar-N-cm-ddin-olu.pdf>

Tədqiqatda kredit təşkilatının maliyyə nəticələrinin yoxlanılması ilə əlaqəli audit mərhələlərinin məzmunu tədqiq edilir. Yoxlamanın məqsədi audit xidmətlərinin göstərilməsinə dair müqavilə ilə nəzərdə tutulmuşdur. Qanuni auditin bir hissəsi kimi həyata keçirilmiş kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin yoxlanılmasının ümumi məqsədi mənfəət və zərər hesabatındakı məlumatların etibarlılığını təsdiqləmək, habelə kredit təşkilatının hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflərin olmadığına dair sübut əldə etmək üçün mövcud tələblərə uyğunluğu qiymətləndirməkdir.

Kredit təşkilatının maliyyə nəticələrinin yoxlanılmasını planlaşdırma mərhələsində auditora aşağıdakılar lazımdır:

- yoxlama predmeti olacaq gəlir və xərc növlərini müəyyənləşdirmək;
- hər bir yoxlama obyektinə üzrə uçot və nəzarətin təşkilini nəzərdən keçirmək;
- yoxlama metodu barədə qərar qəbul etmək (davamlı və ya seçmə);
- hər bir yoxlama obyektinə əlaqəli audit sübutlarının toplanması üçün

metodları seçilir.

Yoxlama obyektlərini təyin edərkən, fikrimizcə, kredit təşkilatının gəlirləri, xərcləri və mənfəətinin təhlilinin nəticələrindən istifadə etmək, həmçinin mənfəət

üçün müəyyən edilmiş əhəmiyyətlik səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Planlaşdırma mərhələsində analitik prosedurların istifadəsi kredit təşkilatının fəaliyyətində və hesabatında lazım olmayan vəziyyətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, hesabat dövrü üçün müştəri tərəfindən hazırlanan hesabat məlumatları ilə müqayisədə istifadə olunan digər məlumatlar arasındakı əhəmiyyətli fərqlər kredit təşkilatının mühasibat və maliyyə hesabatında göstərə bilər. Auditor səbəb olan səbəbləri müəyyən etməli və bunun normal iqtisadi hadisələrin təsirinin nəticəsi olub olmadığını təyin etməlidir. Analitik prosedurlar eyni zamanda müştərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, mənfəət formalaşdırma mənbələrini, əsas gəlir mənbələrini və vəsaitin xərclənməsi istiqamətini, həmçinin kredit təşkilatının maliyyə nəticələrinin həcminə və dinamikasına təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini bir neçə mərhələdə təhlil etmək təklif olunur:

- kredit təşkilatının mənfəətinin və mənbələrindəki dinamikanın təhlili;
- hesabat tarixinə və dinamikada gəlir və xərclərin tərkibinin və strukturunun qiymətləndirilməsi;
- kredit təşkilatının maliyyə nəticələrinin amil təhlili.

Hesabat vermək bankın fəaliyyətinin nəticələrini, əmlakını və maliyyə vəziyyətini, nizamnamədə nəzərdə tutulan əməliyyatları yerinə yetirərkən bankın maliyyə intizamına əməl etməsini, öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi üçün müvafiq vəsait mənbələrinin mövcudluğunu əks etdirən mühüm idarəetmə vasitəsidir. və bankın inkişafı, aktivlərinin vəziyyəti və quruluşu və trikotaj öhdəlikləri.

Maliyyə hesabatları hesabat dövrü üçün yekun göstəriciləri ümumiləşdirmək və əldə etmək metodudur, hesabat dövrü üçün bir müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin bir-biri ilə əlaqəli iqtisadi göstəricilər sistemidir. Maliyyə hesabatları bir təqvim ili üçün hazırlanır. Yenidən bankın ilk hesabat dövrü 12 aydan az, lakin 15 aydan çox olmaya bilər.

Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında istifadəçilərə qərar qəbul etmək üçün tam, doğru və qərəzsiz məlumat verməkdir:

- Maliyyə vəziyyəti haqqında,
- Əməliyyat nəticələri və pul axını:

- Vahid iqtisadi vahid kimi konsolidasiya edilmiş qrupun üzvləri. Bankların maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri investorlar, işçilər, borc verənlər, təchizatçılar dövlət qurumları və ictimaiyyətdir.

Maliyyə hesabatları, bankın hesabat dövrü üçün maliyyə vəziyyəti, əməliyyatlarının nəticələri və pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə məlumatları ehtiva edən maliyyə hesabatlarıdır; hesabat dövrünün son gününün sonundakı bankın maliyyə vəziyyətini və göstərilən dövr üçün fəaliyyət nəticələrini əks etdirən qarşılıqlı əlaqələndirici göstəricilər sistemidir.

Kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin formalaşma xarakterini nəzərə alaraq, kredit təşkilatının gəlir və xərcləri potensial yoxlama obyektləri ola bilər ki, bu barədə məlumat aşağıdakı mənfəət və zərər hesabatı şəklində təqdim olunur:

**Cədvəl 2: Gəlir və xərclər**

Gəlir	Xərclər
Faiz	Faiz
Komissiya	Komissiya
Digər əməliyyatlar	Digər əməliyyatlar
Ehtiyatların azaldılmasından gələn gəlir	Təminat xərcləri
Gözlənilməz	Gözlənilməz
	Gəlir vergisi

**Mənbə:** [https://knowledge.allbest.ru/audit/2c0b65625b2ad78a5d43b89521306d26\\_0.html](https://knowledge.allbest.ru/audit/2c0b65625b2ad78a5d43b89521306d26_0.html)

Kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin yoxlanılmasının vacib bir tərəfi, kredit təşkilatında qəbul edilmiş nəzarət sənədlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Nəzarət vasitələri və mühasibat sistemi gəlirləri hesablayarkən (xərcləri ödəyərkən) bu proseslər mühasibat uçotunda əks olunduqda ümumi və yerli



sənədlərin tələblərinə, müqavilə və müqavilələrin şərtlərinə uyğunluğu təmin etməlidir.

Kredit təşkilatının struktur bölmələri, rəhbər və işçilərin vəzifə təlimatları, yerli sənədlər haqqında qaydaların məzmununun təhlili ilə yanaşı, nəzarət vasitələrini müəyyənləşdirmək məsləhətdir. Nəticədə, auditor qəbul edilmiş nəzarət və mühasibat sisteminin kredit təşkilatının fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğunluğu, daxili qaydaların ümumi normativ hüquqi sənədlərin tələblərinə uyğunluğu barədə fikir əldə edə bilər. Hər bir yoxlama obyektini üçün nəzarətlər ayrı bir iş sənədində qeyd edilə və effektivliyini qiymətləndirə bilər. Planlaşdırma mərhələsində auditor hər bir maddə üzrə yoxlamanın necə aparılacağına da qərar verməlidir. Balansı tipik və ya riskli əməliyyatlar nəticəsində yaranan gəlir növləri (xərclər) tam yoxlanmaya məruz qala bilər. Bir kredit təşkilatının gəlir və xərclərinin yoxlanılmasının əsas yolu seçmə tədqiqatlarıdır. Bunun səbəbi gəlir (xərclər) balansının xeyli sayda əməliyyat nəticəsində formalaşmasıdır. Maliyyə nəticələrinin tam yoxlanılması əhəmiyyətli vaxt və fiziki xərclər tələb edəcəkdir. Bundan əlavə, böyük bir populyasiyanın seçmə ölçüsünə yalnız kiçik bir təsiri olduğu riyazi olaraq sübut edilmişdir. Beləliklə, bütün əhalinin həm 1000, həm də 10,000 elementi üçün 50-dən çox element seçilməklə əhəmiyyətli nəticələr əldə edilə bilər. Nəticədə, audit nümunəsi auditora bütün yoxlanılan xüsusiyyətləri barədə nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, audit nümunəsi götürülməsi özü üçün diqqətlə planlaşdırma, əldə edilmiş nəticələrin təhlili və bütün seçmə prosesinin sənədləşdirilməsini tələb edən bir prosesdir. Buna görə, auditor prosesin təsirli olduğuna qərar verməlidir. Hər iki halda da, auditor hər bir populyasiya üçün audit nümunələrinin götürülməsinin məqsədəuyğunluğunu və məqsədəuyğunluğunu təyin etməlidir.

Auditin texniki mərhələsi hesabatların etibarlılığı barədə auditor rəyini ifadə etmək üçün kifayət qədər audit sübutlarının əldə edilməsidir. Audit sübutlarının əldə edilməsinin xüsusi metodları seçimi auditin məqsədlərindən, yoxlanılan hesabların xüsusiyyətlərindən, təcrübənin və auditorun peşəkar qərarından asılı olan audit prosedurlarıdır. Nümunə götürülməsinin məqsədindən asılı olaraq audit prosedurları

iki qrupa bölünə bilər - analitik prosedurları və dövriyyələrin və hesab qalığının ətraflı testlərini özündə cəmləşdirən nəzarət testləri (uyğunluq yoxlanışı) və mahiyyətli testlər. Eyni zamanda, sahələrin hər biri üçün auditor həm davamlı, həm də seçməli bir məlumat toplama metodundan istifadə edə bilər. Zaman uyğun yoxlanılmasının (nəzarət yoxlamalarının) məqsədi yoxlanılan əməliyyatlara nəzarətin düzgün işləmədiyi halların müəyyənləşdirilməsidir (Hacıyev R. S., Səbzəliyev S.M. 2019: s.455).

Aşağıdakı tələblər kriteriya kimi istifadə edilə bilər: vəzifələrin ayrılması prinsipinə uyğunluq (idarəetmə və mühasibat; əməliyyatların aparılması), əməliyyatların qanuniliyi, əməliyyatların düzgün sənədləşdirilməsi və onların uçotu, əməliyyatın etibarlılığının (reallığı) tanınması və s.

Uyğunluq testi imkan verir ki, seçmə ölçüsünün formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malik olacaq nəzarət riskinin səviyyəsi - nəzarət riski nə qədər yüksəkdirsə, seçmə ölçüsü o qədər böyükdür və buna görə də müəyyən seçmə üsulu ilə yoxlanılması üçün vaxt və fiziki xərclər bir o qədər artır. Riskin müəyyənləşdirilməsində çətinlik ondan ibarətdir ki, bu, xüsusi bir xərc smetası kimi hesablana bilməz, buna görə də risk səviyyəsi auditor tərəfindən yüksək, orta və ya aşağı kimi təsnif edilə bilər. Eyni zamanda, auditor müştərinin nəzarətinin kifayət qədər səmərəli işləməsi barədə inandırıcı sübut əldə etmədikdə və bu sübut nəzarət riskinin orta və ya aşağı hesab olunmasına imkan verməyincə, nəzarət riski yüksək olaraq təyin olunmalıdır. Fikrimizcə, bir audit təşkilatı əvvəllər bu müştərini yoxlamışsa və yoxlanılan qurumda nəzarət riskinin dəyişə biləcəyi bir hadisə baş verməyibsə, bir kredit təşkilatının fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin yoxlanılması zamanı test uyğun deyil.

Əksinə, müştəri ilk dəfə bir audit firması tərəfindən yoxlanıldıqda və ya müştəri nəzarətin etibarlılığını dəyişdirə biləcək hadisələrə məruz qaldıqda məcburi yoxlanışa ehtiyac olacaqdır. Auditorun peşəkar qərarına əsaslanaraq bir kredit təşkilatının maliyyə fəaliyyətini yoxlayarkən nəzarət riskini qiymətləndirmək üçün üç yanaşmadan birini istifadə etmək düzgün görünür:

1. Uyğunluq testlərini aparmaq və əldə edilmiş məlumatlara əsasən nəzarət risk dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazımdır;

2. Gəlir mənbəyi rolunu oynayan kredit təşkilatının əməliyyatları üzərində nəzarət və ya çəkilən xərclər üçün öhdəlik qiymətləndirmək (əsas əməliyyatlar üçün nəzarət riskinin qiymətləndirilməsi) lazımdır. Beləliklə, müştərilərə verilən kreditlər üzrə faiz gəlirləri yoxlanarkən, müştərilərlə kredit əməliyyatlarının yoxlanılması zamanı auditor tərəfindən aparılan nəzarətin etibarlılığının qiymətləndirilməsinin nəticələrindən istifadə edilməlidir. Qeyd edək ki, bu yanaşma bir sıra xərc maddələrinə (əmək xərcləri, amortizasiya xərcləri, ödənilən vergilər və s.) aid deyil. Nəzarət riskinin əldə edilmiş dəyərində əsasən nümunə ölçüsünü müəyyənləşdirmək və mahiyyətini yoxlamaq üçün audit prosedurları aparmaq lazımdır;

3. Uyğunluq yoxlanmadan nəzarət riskini yüksək kimi təsnif etməli və bu nəzarət riski dəyərini nəzərə alaraq test təşkil edilməlidir. Bir sıra hallarda (məsələn, faiz xərclərinin yoxlanılması zamanı) həm uyğunluq, həm də mahiyyəti üzrə testlər eyni vaxtda həyata keçirilə bilər.

**Cədvəl 3: Kredit təşkilatının gəlir və xərcləri yoxlanarkən istifadə olunan nəzarət riskinin müəyyənləşdirilməsi metodları və audit prosedurları**

Gəlir / xərc növü	Nəzarət riskini müəyyənləşdirmə metodu	Audit prosedurları
Faiz gəliri (xərc)	Əsas əməliyyatlara görə	Analitik prosedurlar
Rüsum və komissiya gəliri (xərc)	Əsas əməliyyatlara görə	Analitik prosedurlar
kredit təşkilatının digər gəlirləri (xərcləri)	Test yoxlamaları	Ətraflı balans (dövriyyə) testləri
Digər əməliyyat gəlirləri (xərclər)	Test yoxlamaları	Ətraflı balans (dövriyyə) testləri
Ehtiyatlar	Əsas əməliyyatlara görə	Analitik prosedurlar
Gözlənilməz gəlir (xərclər)	Test yoxlamaları	Ətraflı balans (dövriyyə) testləri
Gəlir vergisi	Test yoxlamaları	Ətraflı balans (dövriyyə) testləri

**Mənbə:** [https://knowledge.allbest.ru/audit/2c0b65625b2ad78a5d43b89521306d26\\_0.html](https://knowledge.allbest.ru/audit/2c0b65625b2ad78a5d43b89521306d26_0.html)

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarət riskinin məqbul dərəcədə aşağı olduğu təqdirdə, auditor əsas yoxlamadan imtina edə və tamamilə müştərinin daxili nəzarət sisteminin effektivliyinə etibar edə bilər.

Maddi yoxlama mühasibat hesablarının reallığının aşağıdakı meyarlara uyğun təsdiqini almaq üçün aparılır: tamlıq, dəqiqlik, hesabat dövrünün məhdudluğu, qiymətləndirmə, mövcudluq və s. analitik prosedurlar.

Cədvəl 3, nəzarət riskini müəyyənləşdirmə metodlarını və müxtəlif gəlir və xərclərlə əlaqəli istifadə edilən audit prosedurlarının siyahısını göstərir.

Gəlir və xərclərin təhlili mühasibat hesablarında əks olunan gəlir və xərclər məbləğinin etibarlılığını təyin etməyə imkan verir. Xüsusilə müştərilərə verilən kreditlərdən alınan faiz gəliri məbləğinə, borcunun ölçüsü və kredit faizləri kimi amillər təsir göstərir. Gəlir uçotu üçün mühasibat hesablarındakı qalığı və audit hesablamaları nəticəsində alınan məbləği müqayisə edərək mühasibat məlumatlarının etibarlılığı barədə ilkin nəticələr çıxarmaq olar.

**Cədvəl 4: Nümunə seçmə metodları**

<b>Element seçmə metodları</b>	<b>Metod tətbiqi meyarları</b>
<b>Statistik</b>	
1. Təsadüfi seçim metodu	Yoxlanılmış elementlər dəstinin məcburi nömrələnməsi
2. Aralıqlarla kəmiyyət seçmə üsulu	Test edilmiş populyasiyanın elementləri oxşar dəyərlərə malikdir və ya dəyər ifadəsi yoxdur
3. Aralıqlarla məsrəf seçmə üsulu	Test populyasiyasının elementləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqli dəyərlərə malikdir
<b>Qeyri-statistik</b>	
1. Serial seçim üsulu	Sistematik, təkrarlanan səhvlərin yayılması
2. Əsas massiv metodu	Əsas massivin ümumi faktura məbləğinə töhfəsi ən azı 3% -dir
3. Risk altındakı əsas elementlər metodu	Səhv almaq ehtimalı digərlərindən daha çox olan elementlərə sahib olmağın əsas şərtidir
4. Təsir əsaslı elementlərin metodu	Əhəmiyyətli ziyana səbəb ola biləcək elementlərin, səhvlərin və ya pozuntuların olması
<b>Kombinə</b>	Maddələrin seçilməsi üçün statistik və qeyri-statistik metodları birləşdirilməsi

**Mənbə:** [https://knowledge.allbest.ru/audit/2c0b65625b2ad78a5d43b89521306d26\\_0.html](https://knowledge.allbest.ru/audit/2c0b65625b2ad78a5d43b89521306d26_0.html)

Balans t ferruatı ilə sınaqdan keçirilərkən, auditor gəlir və ya x rl rin məbləğini ilkin sənədlər - kredit təşkilatının məzənnələri, və s. ilə müəyyən edilmiř Őrtl r  əsasən yenidən hesablamalıdır (Əliyev M.F. 2013: s.11-14).

Kredit təşkilatının maliyyə nəticələrinin yoxlanılmasının son mərhələsindəki vacib mərhələ səhvlərin v  təhriflərin kredit təşkilatının yekun maliyyə nəticəsinə - mənfəət və ya zərərə kompleks təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsidir. Səhvlərin  mumi məbləği mənfəət (zərər)  c n hesablanmış əhəmiyyətlilik səviyyəsi ilə müqayisə edilməli və maliyyə nəticələrinin məbləğinin tənzimlənməsinin zəruriliyi barədə qərar qəbul edilməlidir.

## **1.2. Maliyyə hesabatlarının formalařmasının  mummetodoloji prinsipləri**

Hesabat vermə, hesabat dövrü  c n təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir. Mühasibat iřinin son mərhələsidir.

İllik maliyyə hesabatları ilə maraqlanan bütün Őxsl r iki əsas qrupa bölünə bilər: kənar məlumat istifad cil ri və daxili istifad cil r. Məlumat istifadəçisinin qrupa aidiyyəti illik maliyyə hesabatlarının məlumatlarından istifadə məqsədlərini m  yy nl řdirir.

İllik maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların kənar istifad cil ri tənzimləyici v  dövlət qurumları, illik maliyyə hesabatlarını təqdim edən Őirk tl  iřg zar  laql ri olan sahibkarlar v  Őxsl rdir. Həm də illik maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların kənar istifad cil ri arasında Őirk tin sabitliyi barədə t s vv r  sahib olmağın son dərəcə vacib olduđu kredit təşkilatının strukturları da var.

İllik maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatların daxili istifad cil ri hüquqi Őxsin rəhbərliyi, səhmdarları v  investorlarıdır. Hamısı bir hüquqi Őxsin maliyyə sabitliyi ilə son dərəcə maraqlanır və illik maliyyə hesabatlarındakı məlumatlar Őirk tin sabitliyini artırmağı y n lmिř təcili tədbirlər görməyə imkan verir.

İllik maliyyə hesabatlarının tərkibinə ařağdakılar daxildir:

1. balans hesabatı;

2. mənfəət və zərər hesabatı;

3. kapitalın mövcudluğu və hərəkəti barədə məlumatları əks etdirən kapitaldakı dəyişikliklər barədə hesabat və onu təşkil edən elementlər: təşkilatın nizamnamə (birləşdirilmiş) kapitalı; əlavə kapital; ehtiyat kapital; bölüşdürülməmiş mənfəət;

4. vəsaitlərin mövcudluğunu, alınmasını və xərclənməsini xarakterizə edən göstəriciləri özündə əks etdirən pul vəsaitlətinin hərəkəti haqqında hesabatı;

5. təşkilatın mühasibat siyasətini, əsas fəaliyyət göstəricilərini və hesabat ilindəki maliyyə nəticələrini təsir edən amilləri və hesabat dövründə təşkilatın maliyyə vəziyyətinin daha dolğun və obyektiv mənzərəsini əldə etmək üçün faydalı olan məlumatları əks etdirən izahlı qeyd (Əliyev M.F. 2013: s.11-14).

Maliyyə hesabatlarının məlumatların hazırlanması prosesi, hazırlıq işinin bir neçə mərhələsini əhatə edir, icrasının ardıcılığı əvvəllər təşkilatda hazırlanmış zəruri məlumatların təqdimat cədvəli ilə müəyyən edilir. Maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün məlumatların formalaşdırılması üçün hazırlıq işinin əsas mərhələləri bunlardır:

1. təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat reyestrlərində əks olunmasının tamlığının və düzgünlüyünün yoxlanılması;

2. Mühasibat uçotunda əks olunan aktiv və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin dəqiqləşdirilməsi;

3. maliyyə nəticəsinin müəyyənləşdirilməsi və əks olunması;

4. hesabat tarixindən sonrakı hadisələrin nəticələri və iqtisadi fəaliyyətin şərti faktları barədə məlumatların qiymətləndirilməsi;

5. seqmentlər və ləğv edilmiş fəaliyyət növləri ilə bağlı məlumatların formalaşdırılması;

6. hesabat formalarının doldurulması və maliyyə hesabatları üçün izahlı qeydlərin hazırlanması;

7. təşkilatlarla maliyyə hesabatlarının konsolidasiyası barədə məlumatların formalaşdırılması;

8. maliyyə hesabatlarının həqiqiliyinin təsdiqlənməsi və müvafiq ünvanlara (maraqlı istifadəçilərə) təqdim edilməsi üçün icrası.

Maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə bağlı bütün işlərin son mərhələsi maliyyə hesabatlarının maraqlı istifadəçilərə təqdim edilməsi və dərc olunması prosedurudur. Vurğulanmalıdır ki, maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün hazırlıq işlərinin göstərilən mərhələləri tam deyil.

Balansın bütün norma və prinsiplərinə uyğunluq, müəssisənin iqtisadi, istehsal və maliyyə vəziyyəti haqqında etibarlı məlumat əldə etməyə imkan verəcəkdir.

Balans göstəricisi sistemi kapitalın qorunub saxlanması və artırılması prinsipinə uyğun olaraq formalaşır. Balansın üç əsas komponentinin fərqləndirilməsinə əsaslanır: kapital, aktiv və öhdəliklər.

Balans proseduru aşağıdakı addımları əhatə edir:

- ilkin illik inventarizasiyanın aparılması,
- dövriyyə və rəqəblərinin və ya Baş kitabçanın tərtib edilməsi,
- balans göstəricilərinin formalaşmasının xüsusiyyətlərinin təhlili,
- balans maddələrinin birbaşa tərtib edilməsi.

Inventarizasiya mühasibat məlumatlarının və şirkət hesabatlarının düzgünlüyünü təmin etməyə imkan verir.

Balansın tərtib edilməsi proseduru təsdiqedicilərlə təsdiqlənmiş hesablamanın əsas götürülməsini nəzərdə tutur. Mühasibat mühasibat jurnal-sifariş formasından istifadə edilərək aparıldıqda, balans Baş Kitabdan alınan məlumatlar əsasında formalaşır. Bu halda fərdi hesablamanın debeti üzrə dövriyyələr həm sifariş jurnallarından, həm də dövriyyə siyahılarından baş kitabda toplanır.

Həmçinin, balansın tərtib edilməsi proseduru göstərir ki, ticarət əməliyyatları həyata keçirildiyi və sənədləşdirildiyi müddətdə qeyd olunur. Əslində sifariş jurnallarındakı sistemə bir giriş də xronoloji bir girişdir. Baş kitab və sifariş jurnalları bir-birini tamamlayır.

Balans maddələri Baş Kitabda qeydə alınmış hesab qalığına əsasən doldurulur. Balansın tərtib edilməsi prosedurunda deyilir ki, analitik mühasibat məlumatlarından istifadə edərək bir sıra maddələr tərtib olunmalıdır. Bütün maddələr iki dövr üçün hazırlanır - hesabat ilinin əvvəlində və sonunda. Bu halda,

balans hesabatının tərtib edilməsi qaydası elədir ki, cari ilin əvvəlindəki məlumatlar mütləq son hesabat ilinin sonundakı məlumatlara uyğun olmalıdır.

Balans hesabatı, sol tərəfi aktivi, sağ tərəfi isə borcu təmsil etdiyi iki tərəfli bir cədvəldir. Aktiv və passiv bərabərliyi mütləq balansda əldə edilir.

Balansın əsas elementi balans maddəsidir. Hər bir maddə müəyyən bir öhdəlik növünə, əmlaka və formalaşma mənbələrinə cavab verir. Balansın tərtib edilməsi qaydası ümumiləşdirilmiş maddələr arasında fərq qoyur.

### **1.3. Maliyyə hesabatı informasiyasının daxili və kənar istifadəçiləri üçün auditin zəruriliyi**

Audit (müxtəlif tərcümələrdə bu söz “eşidir”, “eşidən” mənasını verir) olduqca uzun bir tarixə malikdir. İlk müstəqil müfəttişlər 19-cu əsrdə ortaya çıxdı.

Auditin meydana çıxması birbaşa müəssisənin idarəedilməsində iştirak edənlərin (rəhbərlik, menecerlər) və fəaliyyətinə sərmayə qoyanların (mülkiyyətçilər, səhmdarlar, investorlar) mənafeələrinin ayrılması ilə əlaqələndirilir. Müəssisələrin tez-tez iflas etməsi, rəhbərliyin saxtakarlığı maliyyə yatırımları riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Səhmdarlar aldadılmadıqlarına, rəhbərlik tərəfindən təqdim olunan hesabatların müəssisənin faktiki maliyyə vəziyyətini tam əks etdirdiyinə əmin olmaq istəyirdilər. Maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü yoxlamaq və maliyyə hesabatlarını təsdiqləmək üçün xüsusi şəxslər - səhmdarların fikrincə auditorlar çağırılır. Auditor üçün əsas tələblər onun qüsursuz dürüstlüyü və müstəqilliyi idi. Mühasibat bilikləri əvvəlcə əsas deyildi, lakin mühasibat daha da mürəkkəbləşdikcə auditorun yaxşı peşəkar hazırlığı zəruri tələbə çevrilir.

Bir auditor xidmətinə ehtiyac aşağıdakı hallarla əlaqədar ortaya çıxmışdır:

1. özləri ilə bu məlumatın istifadəçiləri (sahibləri, investorları, kreditorları) arasında ziddiyyət yarandığı təqdirdə tərtibçilərinin (rəhbərliyinin) qərəzli məlumat vermə imkanı;

2. qəbul edilmiş qərarların nəticələrinin (və onlar çox əhəmiyyətli ola bilər) məlumatın keyfiyyətindən asılılığı;

3. məlumatları yoxlamaq üçün xüsusi biliklərə ehtiyac.



4. Bu və bir sıra digər səbəblər müvafiq təhsil, vərdişlər, təcrübə və bu xidmətləri göstərmək üçün icazəsi olan müstəqil ekspertlərin xidmətlərinə ictimai tələbin yaranmasına səbəb olmuşdur. *Audit xidmətləri* maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünü müəyyənləşdirən vasitəçilərin xidmətidir.

Etibarlı məlumatların mövcudluğu kapital bazarının səmərəliliyini artırır və müxtəlif iqtisadi qərarların nəticələrini qiymətləndirməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Məcburi olmadığı yerlərdə belə bir audit aparmaq şübhəsiz vacibdir.

Bazar şəraitində müəssisələr, kredit təşkilatları və digər sahibkarlıq subyektləri əmlak, fond, ticarət əməliyyatları və investisiyaların istifadəsi ilə bağlı müqavilə münasibətlərinə girirlər. Bu əlaqələrin etibarlılığı, əməliyyatlarda iştirak edən bütün tərəflərin maliyyə məlumatlarını alması dəstəklənməlidir. Məlumatın etibarlılığı müstəqil auditor tərəfindən təsdiqlənir.

Düzgün məlumatlara yalnız birbaşa investorlar və ya səhmdarlar deyil, həm də borc verənlər tərəfindən kreditin qaytarılması və faiz ödənişlərinin etibarlılığını qiymətləndirmək lazımdır. Təchizatçılar şirkətin borclarını vaxtında ödəmək qabiliyyəti barədə məlumatla maraqlanır. Hökumət vergi tədbirləri də daxil olmaqla iqtisadi siyasət hazırlamaq üçün lazım olan məlumatlarla maraqlanır.

Mülkiyyətçilərin eyni şəxslər tərəfindən təmsil olunduğu şirkətlər (yəni böyük şirkətlər üçün ənənəvi maraq toqquşması yoxdur) bir sıra yoxlamalar aparırlar, çünki bu onlara bir sıra üstünlüklər verir:

- hesabatların sərbəst auditor tərəfindən obyektiv təhlil edilməsinə görə tərəfdaşlar arasında mübahisələrdən, xüsusən mənfəətin bölüşdürülməsinə dair mürəkkəb bir razılaşma vəziyyətindən qaçmaq bacarığı;

- şirkətin maliyyə vəziyyəti ilə bağlı auditor rəylərinin öyrənilməsi üçün verilən fürsət səbəbindən yeni tərəfdaşın cəlb edilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi;

- şirkətin maliyyə vəziyyəti barədə auditor tərəfindən təsdiqlənmiş sənədlər təqdim etməklə maliyyə yardımı almaq prosedurunun sadələşdirilməsi;

- vergi orqanları ilə münasibətlərin sadələşdirilməsi, çünki auditor tərəfindən yoxlanılan hesablar daha etibarlıdır;

• müxtəlif problemlərin həllində ixtisaslı yardım almaq imkanı: auditor tərəfdaşlar arasında konkret mübahisəli məsələlərin təhlilində nəzarət edilir.

Auditin bir çox tərifləri mövcuddur - bunlardan bəziləri həm beynəlxalq, həm də milli rəsmi normativ sənədlərdə təsbit edilmiş, digərləri isə audit mütəxəssisləri tərəfindən verilmişdir.

Audit təşkilatı, yoxlamalar aparan və auditlə əlaqəli xidmətlər göstərən bir kommersiya təşkilatıdır.

Əslində, yalnız lisenziyası olan (fərdi və ya təşkilat) sertifikatlı bir auditor yoxlama ilə məşğul olmaq hüququna malikdir.

Cədvəl 5. Audit fəaliyyətinin təxmini təsvirini verir.

Qanunla icazə verildiyi ölkələrdə (məsələn, ABŞ, İngiltərə) bir çox auditor firması üçün son illərdə audit xidmətlərinin göstərilməsi üstünlük təşkil etmişdir.

**Cədvəl 5: Audit fəaliyyətinin xüsusiyyətləri**

Audit fəaliyyətinin məzmunu	Audit	Əlaqəli audit xidmətləri	
		Digər çek növləri	Digər əlaqəli əsərlər
Xidmət məqsədi	Hesabatların etibarlılığı barədə fikirlərin ifadə edilməsi	Müəssisə tərəfindən yol verilən pozuntulara ümumi baxış	Əlaqədar xidmətlərin növündən asılı olaraq
Nümunə götürmə dərəcəsi	Əhəmiyyətliyi dəyəri (səviyyəsi) nəzərə alınmaqla 100% -ə qədər	Müştəri ilə razılaşdırıldığı kimi yoxlama növündən asılı olaraq	Quraşdırılmayıb
Tipik pozuntuların sübutu	Bütün pozuntular üçün audit sübutu	Bəzi tipik pozuntular üçün audit sübutu, qalanları üçün - audit məlumatları	-
Fərdi pozuntuların sübutu	Audit sübutu	Audit sübutu fərdi pozuntuların aşkar edildiyini təsdiqləyir.	-
Zəmanət səviyyəsi	Daha yüksək səviyyədə təminat	Daha az zəmanət	-
Hesabat formaları	Audit hesabatı	Audit şirkətinin (auditor) hesabatı	Audit şirkətinin (auditor) hesabatı
Audit fəaliyyətinin növləri	Audit	Fəaliyyətlərin ayrı-ayrı cəhətlərinin yerində yoxlanılması, tematik yoxlama, lazımi səy	Müvafiq qanunla icazə verilən digər xidmətlər

**Mənbə:** <https://www.grandars.ru/student/buhgalterskiy-uchet/polzovateli-otchetnosti.html>

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş, auditin uzun müddət mövcud olduğu ölkələrdə bu müddət çox müxtəlif şəkildə şərh olunur.

Amerikalı mütəxəssislərin fikrincə, audit bir iqtisadi qurumun (müstəqil bir iş vahidi) işləməsi və mövqeyi ilə bağlı faktların toplanması və qiymətləndirilməsidir və ya müəyyən meyarlara əsaslanaraq keyfiyyət tərəfi barədə rəy verən səlahiyyətli bir müstəqil şəxs tərəfindən həyata keçirilən bu fəaliyyət və mövqe haqqında məlumatdır. Nəticə etibarilə, audit, bir müəssisənin maliyyə hesabatlarına dair müstəqil bir araşdırma və fikir bildirmə kimi başa düşülür. Yoxlamanın əsas məqsədi şirkətin maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və doğruluğunu müəyyənləşdirmək, lazımdır.

Maliyyə hesabatlarının auditi zamanı müəssisənin maliyyə vəziyyətinin və nəticələrinin əks olunmasının düzgünlüyü müəyyən edilir; mühasibat uçotunun müəyyən edilmiş tələblərə, meyarlara uyğunluğu; yoxlanılan şirkət tərəfindən mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsi.

Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məqam şirkətin hesabatlarının etibarlılığının yoxlanılması, mövcud qanunvericiliyə uyğunluğu və bu məsələ ilə bağlı audit rəyinin hazırlanması müstəqil auditor tərəfindən həyata keçirilməsidir.

Auditorun müstəqilliyi aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- təsərrüfat subyekti tərəfindən sərbəst auditor seçimi;
- auditorun sərbəst şəkildə öz müştərisini seçməsinə və hər hansı bir dövlət orqanının göstərişindən müstəqil olmasına imkan verən auditor (auditor firması) ilə müştəri arasındakı müqavilə münasibətləri;
- qeyd olunan çatışmazlıqlar aradan qaldırılanadək müştərinin audit hesabatı verməkdən imtina etmək bacarığı;
- müştəri ilə ailə və ya işgüzar münasibətlərdə audit fəaliyyətinə dair müqavilə əlaqəsini aşan bir halda yoxlamanın mümkünsüzlüyü;
- Qeyd etmək lazımdır ki, bütün istifadəçi qrupları eyni məlumatlara sahib deyillər: yalnız rəhbərlik və qismən sahibkarlar idarəetmə və maliyyə uçotu, mühasibat (maliyyə) və digər hesabatların bütün məlumatlarını təhlil edə bilərlər (Парушина Н.В. 2013: с.560).

Cədvəl 6, müəssisənin əsas tərəfdaş qruplarının xüsusiyyətlərini təqdim edir.

**Cədvəl 6: Müəssisənin tərəfdaş qruplarının xüsusiyyətləri (məlumat istifadəçiləri)**

Tərəfdaş qrupları	Müəssisəyə töhfə	Tazminat iddiaları	Nə təhlil olunur
1. İdarəetmə,	Liderlik	Əmək haqqı və digər imtiyazlar	Bütün məlumatlar idarəetmə üçün faydalıdır
2. İşçilər	İş bölgüsünə uyğun olaraq işin icrası	Əmək haqqı və sosial şərtlər	Maliyyə nəticələri
3. Təchizatçılar	Maddi ehtiyatların tədarükü	Razılaşdırılmış qiymət	Maliyyə vəziyyəti
4. Alıcılar və müştərilər	Məhsul və xidmətlərin satışı	Razılaşdırılmış qiymət	Maliyyə vəziyyəti
5. Sahiblər	Kapital	Dividend	Maliyyə göstəriciləri və maliyyə vəziyyəti
6. Kreditorlar	Borc götürülmüş kapital	Faiz	Balans likvidliyi
7. Dövlət qurumları və büdcədən kənar fondlar	Cəmiyyət xidmətləri	Vergilər və digər ödənişlər	Maliyyə nəticələri və onların komponentləri

**Mənbə:** <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17812>

Digər tərəfdaş qruplarının məlumatları maliyyə hesabatları ilə məhdudlaşır, baxmayaraq ki, bu istifadəçilər müəssisənin maliyyə nəticələri ilə birbaşa və “ciddi şəkildə” maraqlanırlar, çünki öz maliyyə və büdcə gəlirləri bu nəticələrdən asılıdır. Bundan əlavə, müştərilərin maraqlarını təmsil edən və qoruyan bir başqa kifayət qədər böyük maliyyə hesabatı istifadəçi qrupu var.

Bunlara daxildir:

- auditorlar və audit firmaları;
- maliyyə məsləhətçiləri;
- qiymətli kağızlar və birjalar sahəsində mütəxəssislər (broker və dilerlər);
- vəkillər və hüquq firmaları;
- tənzimləyici orqanlar;
- mətbuat və xəbər agentlikləri;
- ticarət və istehsalat agentlikləri;
- həmkarlar ittifaqları;
- tədqiqat təşkilatları;

- ictimai (КЫШТЫМОВА Е.А. 2017: с.224).

Yoxlama zamanı bir təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığı barədə audit təşkilatının rəyini formalaşdırmaq üçün əsas ola biləcək kifayət qədər yüksək keyfiyyətli audit dəlili əldə edilməlidir (bir qayda olaraq, bir neçə mənbədən və müxtəlif üsullarla). Audit, audit sübutlarının toplanması ilə çıxarılan məlumatların faydalılığı arasında məqbul bir tarazlığı təmin etməlidir. Buna baxmayaraq, müəyyən bir prosedurun həyata keçirilməsinin mürəkkəbliyi, bu prosedura ehtiyac yoxlama şəraiti ilə əlaqədardır, onu rədd etmək üçün bir səbəb hesab edilə bilməz (Lawrence R., Daniel W., Collins W., Bruce J. 2014: p.300).

Audit məqsədlərinə nail olmaq üçün digər şəxslərin işindən istifadə edilə bilər: auditor köməkçiləri, kənar ekspertlər, daxili auditorlar və digər audit təşkilatları. Bunu edərkən firma işlərinin nəticələrini auditor prosedurları kontekstində nəzərdən keçirməli və başqalarının işlərinin nəticələrini etibarlı audit sübutu və ya bu sübutları əldə etmək üçün əsas kimi istifadə etməsini qiymətləndirməlidir. Başqa şəxslərin yoxlamaya cəlb edilməsi, iqtisadi təşkilatın maliyyə hesabatları barədə ifadə edilmiş rəy üçün auditor təşkilatını məsuliyyətdən azad etmir və bu məsuliyyətin dərəcəsini azaltmır.

Yoxlama zamanı yerinə yetirilən işin əsas məqamları, əldə edilmiş nəticələr və auditor rəyinin hazırlanması ilə əlaqəli, habelə auditin keyfiyyətini sübut edən digər vacib məsələlər sənədləşdirilməlidir. Yoxlamanın iş sənədləri, təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatları barədə audit təşkilatının bu və ya digər rəyinin düzgünlüyünün təsdiqi kimi xidmət etmək üçün kifayət qədər tam və inandırıcı olmalıdır.

Bir təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığı barədə rəy hazırlamaq mərhələsində, audit təşkilatı, əldə edilmiş məlumatlar əsasında çıxarılan nəticələri ümumiləşdirməyə və qiymətləndirməyə borcludur. Bu halda, bir təsərrüfat subyekti tərəfindən maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında tənzimləmə tələblərinə uyğunluq və onun audit təşkilatının sahib olduğu bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinə dair məlumatlara uyğunluğu meyarlarına əsaslanmaq lazımdır. Auditor

rəyində iqtisadi qurumun maliyyə hesabatlarının etibarlılıq dərəcəsi barədə aydın şəkildə ifadə edilmiş rəy olmalıdır.

Auditor hesabatı göstərir ki, audit təşkilatı bir iqtisadi qurumun maliyyə hesabatlarını hər baxımdan etibarlı hesab edir. Şərti olaraq müsbət və ya mənfi auditor rəyi tərtib edilərkən və ya təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığı barədə rəy bildirməkdən imtina qeydə alınarkən, audit təşkilatının müəyyən bir qərarına səbəb olan halları göstərmək lazımdır.

Audit təşkilatı, yoxlama zamanı bir iqtisadi subyektin maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair rəyinin etibarlılığına hər cəhətdən məqbul etibar qazandıрмаğa borcludur (Петрова Е.Н. 2013: с.583).

Tələb olunan audit zamanətlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi subyektin maliyyə hesabatlarının etibarlılığı barədə auditor rəyinin etibarlılığı onun peşəkarlığına əsaslanmalıdır. Eyni zamanda, dəlillər audit təşkilatının iqtisadi qurumun maliyyə hesabatlarında təhriflərin olmaması və ya olması barədə inamla nəticələr çıxartmasına imkan verməlidir.

Audit təşkilatının təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair ifadə edilmiş rəyin etibarlılığına olan inamı, auditin effektivliyini qaçılmaz olaraq məhdudlaşdıran aşağıdakı amillərə görə mütləq ola bilməz:

- xərcləri iqtisadi cəhətdən məqbul hədlərdə olmalıdır bir araşdırma çərçivəsində bir iqtisadi qurumun fəaliyyəti barədə audit təşkilatının məhdud məlumatlılığı;

- auditor işində, xüsusən də audit prosedurlarının növləri, həcmi və cədvəli müəyyən edilərkən, peşəkar mülahizələrinə əsaslanan auditorun qərar qəbul etmə prosesində qaçılmaz subyektivlik elementinin olması;

- fasiləsiz aparılmasının məntiqsizliyi səbəbindən auditin həyata keçirilməsinə yanaşmanın tətbiq edilməsi;

- təbiətinə görə faktların birləşməsi olan audit sübutlarının nəticələrinin formalaşdırılması üçün əsas kimi audit təşkilatının istifadəsi və apardıqları araşdırma və öz fikirləri və nəticələri);

- mühasibat sistemlərinin və iqtisadi bir qurumun daxili nəzarətinin öz qüsurlarına həssaslığı;

- məlumatları təhrif etmək məqsədi ilə saxtakarlıqla əlbir olmaq üçün aşılmaz maneələrin olmaması;

- iqtisadi həyatda baş verən bəzi hadisələrin müxtəlif təfsir və qiymətləndirmələrinə, habelə həm maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına, həm də etibarlılığının qiymətləndirilməsinə müstəsna obyektiv meyarların tətbiq edilməsini mümkün edən digər hallara görə qeyri-müəyyənliyin olması.

Bu amillər, audit təşkilatı tərəfindən iqtisadi qurumun maliyyə hesabatlarına təsir göstərən və ya təsir edə biləcək başqa (yoxlama zamanı aşkarlanmayan) halların olmaması barədə təminatların verilməsini məhdudlaşdırır (mütləq deyil, qəbul edilə bilən səviyyədə).

Yoxlama zamanı obyektiv və subyektiv səbəblərdən bir iqtisadi qurumun maliyyə hesabatlarındakı təhriflərin diqqətdən kənar qalma ehtimalını istisna etmək mümkün deyil.

Mühasibat hesabatlarının mümkün təhrif əlamətləri varsa, auditor təşkilatı yaranan şübhələri aradan qaldırmaq və ya təsdiqləmək üçün prosedurlarının həcmi artırılmalıdır.

Auditor, müəssisənin aktivlərə sahibliyi ilə bağlı məhdudiyyətlərinin gerçəkliyini, zəmanətlərin etibarlılıq dərəcəsini, öhdəliklərlə əlaqəli məlumatları, şərti aktiv və öhdəliklərin etibarlılıq səviyyəsini kəmiyyət olaraq qiymətləndirməli, borcların qəbul edilmiş məbləğlərinin gələcək kapital xərcləri ilə etibarlılığını yoxlamalıdır (Novruzov V.T. 2013: s.123).

Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təyin edilməsinin düzgünlüyünü yoxlayarkən aşağıdakıları öyrənmək lazımdır:

- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlirlər (ümumi gəlir);

- satılan məhsulların istehsal xərcləri;

- maliyyə fəaliyyətlərindən və digər əməliyyat olmayan əməliyyatlardan əldə edilən nəticələr.

## **II FƏSİL. KREDİT TƏŞKİLATLARINDA MALİYYƏ HESABATLARININ AUDİTİ PROSESLƏRİNİN ARDICILLIĞI VƏ TƏŞKİLİ METODİKASI**

### **2.1. Maliyyə hesabatlarının auditinin məqsədi və onu tənzimləyən ümumi prinsiplər və qaydalar**

Kommersiya bankları, kredit təşkilatları, ticarət müəssisələri və digər təsərrüfat subyektləri iqtisadi münasibətlərin bir hissəsidir. Bu münasibətlər haqqında məlumat gizli saxlanılmalıdır. Audit iqtisadi məlumatların doğruluğunun sübutunu təmin edir (Abbasov İ. 2015: s.223).

Auditin mahiyyəti - audit şirkətlərinin və ayrı-ayrı mütəxəssislərin əsas işidir. Xüsusi mütəxəssislərin məruz qala biləcəyi məlumatlandırma riskini azaltmaq üçün hesabatlarda əks olunan məlumatların etibarlılığı barədə fikir bildirməyə yönəlmişdir (Abbasov İ. 2017: s.365).

Beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə hesabatlarının auditini, audit sistemi tərəfindən həyata keçirilən və nəticədə bir kommersiya müəssisəsinin maliyyə hesabatlarının etibarlılıq səviyyəsi barədə auditor rəyi ilə başa çatan birbaşa müstəqil nəzarəti nəzərdə tutur (Abbasov İ. 2015: s.223).

Auditə ehtiyac aşağıdakı amillərdən irəli gəlir (Камысовская С.В. 2017: с.288).

1) maliyyə hesabatları təhrif edilə bilər. Bunun səbəbi, məsələn, bir müəssisənin direktoru, sadəcə nəzəri olaraq, investorları cəlb etmək üçün məlumatları təhrif edə bilməsi ilə bağlıdır.

2) Hesabatda göstərilən məlumatların doğruluq səviyyəsi istifadəçiləri tərəfindən qiymətləndirilə bilməz. Bunun səbəbi məlumatların tırlmasının çətin olması və bu məlumatların təfsiri ilə məşğul olmaq da çətinidir.

Auditorların, eləcə də audit təşkilatlarının yalnız audit xidmətləri deyil, bütün əlaqəli xidmətlər göstərmək hüququ vardır. Mühasibat uçotunun aparılması, şirkət balansının tərkib hissələrinin qiymətləndirilməsi (yəni aktiv və öhdəliklərdən bəhs olunur), vergilər və digər iqtisadi məsələlərdə müştəriyə məsləhət vermək, ticarət müəssisəsi tərəfindən həyata keçirilən maliyyə və iqtisadi əməliyyatların təhlilidir.



Auditor maliyyə hesabatlarında tələb olunan etibarlılıq dərəcəsinin mövcudluğuna nəzarət edir.

Auditin xüsusi əhəmiyyəti hesabatdakı bütün etibarlı məlumatları cəmləşdirmək və mütəxəssisin gəldiyi nəticələrdəki bütün təhrif və uyğunsuzluqları müəyyənləşdirmək məqsədi ilə ifadə olunur. Beləliklə, nəticələrin keyfiyyəti artır, bu da iqtisadi qərarların qəbuluna təsir göstərir.

Kənar audit, müəssisənin istehsal və təsərrüfat işinə ümumi idarəetmə və nəzarət konsepsiyasının bir elementi kimi qəbul edilir. İdarəetmə fərmanına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Kənar auditin əsas problemləri:

1. Nəzarət olunan qurumların icrası iqtisadi iş üzərində vaxtaşırı yoxlanılır. Kənar auditor bu problemi yerinə yetirərkən mühasibat və nəzarət anlayışını araşdırır, müxtəlif metodlardan (seçim, araşdırma və s.) istifadə edərək fəaliyyətinin performansını qiymətləndirir.

Auditor, vergitutma məqbuluğunu yoxlayır, aşkar edilmiş səhvlərin əhəmiyyətliliyini qiymətləndirir.

2. Qurumun işinin maliyyə təhlilinin aparılması

İkinci problemi həll edərkən, auditor qurumun iqtisadi işini açıq şəkildə araşdırır, bununla davamlılığını və iqtisadi sabitliyini qiymətləndirir, iqtisadi iş strategiyasına uyğun məsləhət verir.

3. Mühasibat və vergi sahəsində konsaltinq xidmətləri bir auditor tərəfindən göstərilən ən geniş yayılmış, tələb olunan xidmətlərdən biridir. Qanunvericilikdə dəyişiklik olduğu təqdirdə mühasib auditorlardan peşəkar məsləhət ala bilər. Daxili audit, müvafiq sertifikatla malik olan uçotu, nəzarəti və təhlili sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilən müstəqil nəzarətdir. Audit, hesabatların beynəlxalq standartlara uyğunluğunu və mühasibat uçotunun düzgünlüyünü təmin edən xidmətlər göstərildikdən sonra rəy əsasında müstəqil auditorlar tərəfindən yoxlanılır.

Daxili auditin məqsədi şirkətin iqtisadi işidir. Daxili audit alıcıya məsləhət vermək qabiliyyətinə malikdir. Eyni zamanda, auditorlar maliyyə və statistik təhlil metodları əsasında mütərəqqi hesablama formalarından istifadə edirlər.

Auditin həyata keçirilməsinin əsas vəzifələri bunlardır:

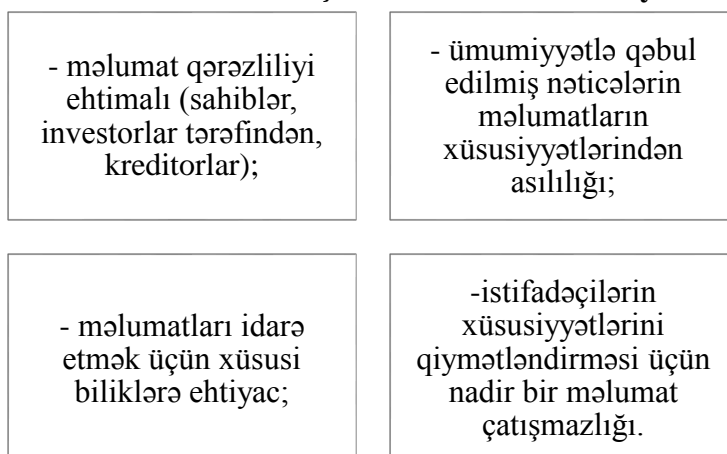
- şirkətin maliyyə hesabatlarının doğruluğunu yoxlamaq və qərar vermək;
- həyata keçirilmiş iqtisadi fəaliyyətlərin və onların qanunla əlaqələrinin qiymətləndirilməsi;
- mühasibat xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- maliyyə hesablamalarının düzgünlüyünün yoxlanılması (maya dəyəri, gəlir);
- şirkətin kapitalının təhlili;
- likvidliyin, ödəmə qabiliyyətinin, iqtisadi sabitlik;
- mühasibat uçotu, ona həqiqi dəstək verilməsi;
- fərqli problemlərə görə təhlillərin verilməsi;
- mühasibat və iqtisadi işin təkmilləşdirilməsinə görə tövsiyələr.

Daxili audit şirkət işçiləri tərəfindən aparılır.

Yoxlamanın məqsədi

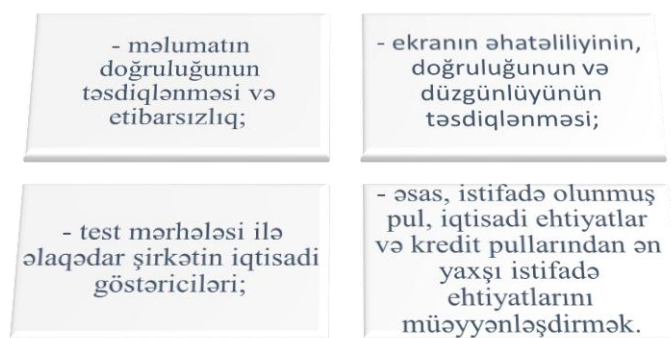
Müasir audit nəzarətin xüsusi bir koordinasiya formasıdır. Kredit təşkilatlarında audit işinin əsas məqsədi ticarət müəssisələrinin maliyyə hesabatlarında əks olunan məlumatların etibarlılığını Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan qaydalara uyğunluğunu təsdiq etməkdir. Auditor rəyi aşağıdakı amillərə görə zəruridir:

#### Sxem 1: Kredit təşkilatlarında auditor rəyi



**Mənbə:** [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf)

## Sxem 2: Maliyyə hesabatlarının həqiqiliyi



**Mənbə:** [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf)

Maliyyə hesabatlarının həqiqiliyi, bu hesabatların səlahiyyətli bir məlumat istifadəçisinə, yoxlanılan ticarət müəssisəsinin iqtisadi vəziyyəti və nəticələri barədə düzgün nəticələr çıxarmasına imkan verəcək dərəcədə məlumat etibarlılığının mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Yoxlamanın əsas vəzifəsi hadisələrin xərcləri və nəticələrinin optimallaşdırılmasına görə araşdıraraq iqtisadi mənbələrdən ən yaxşı istifadəni təmin etmək, vergilərin düzgün hesablandığından əmin olmaqdır.

İlkin planlaşdırma mərhələsi, səriştəli auditorun işini mükəmməl planlaşdırmağı mümkün edəcək vacib tapşırıqları reallaşdırmasına kömək edən əməliyyatlardan ibarətdir. Tədqiqat əvvəlki illər üçün maliyyə göstəricilərinə nəzarət etmək qabiliyyətinə malikdir.

Layihənin həyata keçirilməsində ən vacib məqam mühasibat konsepsiyasının öyrənilməsidir.

Məlumatların toplanması və təhlili- Nəzarət müddəti ərzində auditor mühasibat konsepsiyasının müəyyən nüanslarını araşdırmağa və qiymətləndirməyə borcludur. Bunlara mühasibat strategiyası və tənzimləmə şərtləri, sənəd axını institutu ilə əlaqəsi daxildir.

Auditor ciddi təhriflərə səbəb ola biləcək bütün potensial riskləri açıqlamalı və onlara bir qiymətləndirmə verməlidir.

Auditor hesabatının tərtib edilməsi - Auditor tərəfindən aparılmış nəzarətin nəticələri beynəlxalq audit standartları əsasında ümumiləşdirilir. Auditor mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünə nəzarət etməlidir.

Audit bir çox növünün olmasına baxmayaraq (aktiv, zəruri və xüsusi tapşırıqlara görə) vahid bir auditor həll formasından istifadə etmək məsləhətdir. Azərbaycan dilində tərtib olunmalı və qiymət xüsusiyyətləri manatla göstərilməlidir.

Eyni zamanda, nəticələr audit rəyinin bir neçə əsas əsas hissəsini əhatə etməlidir. Bu komponentlər adı, alıcısı, auditor haqqında məlumat, yoxlanılan müəssisə barədə məlumat, giriş, auditin əhatə dairəsinin təqdimatı, auditorun vəzifəsi, audit qərarının tarixi və imzanı əhatə edir. Bu hərəkət ümumiyyətlə yüksək menecerlərə və CEO-ya verilir. Auditorun vəzifələrinə hesabatların etibarlılıq dərəcəsi barədə fikirlərini ifadə etmək daxildir.

Yoxlamaların aparılması metodlarının formalaşması əsasında dayanan əsas yanaşmalara aşağıdakılar daxildir: hüquqi, xüsusi.

Mühasibat yanaşması- ənənəvi görünür və müxtəlif mühasibat bölmələrinə görə nəzarət metodlarının öyrənilməsindən ibarətdir (gəlirli hərəkətlərin yoxlanılması, görülən işlərə görə ödənişli mükafata görə işçilərə ödənişlərin yoxlanılması, hesabatlı şəxslərlə hesablaşmaların yoxlanılması və s. (Гутцайт Е.М. 2019: с.373).

Hüquqi yanaşma- müxtəlif problemlərə hüquqi baxımdan nəzarət üsullarının inkişafını ehtiva edir və maliyyə təşkilatının iqtisadi işinin mühasibat uçotunda göstərilməsinin hüquqi tərəfinin ən mükəmməl öyrənilməsini nəzərdə tutur.

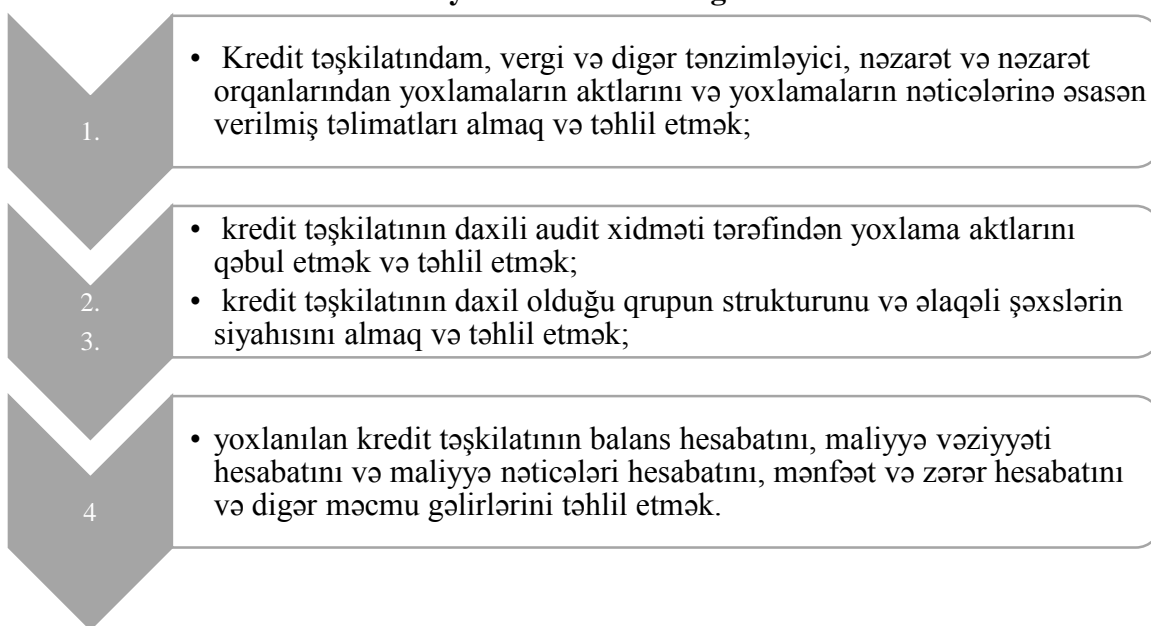
Ümumiyyətlə, auditin tələb etdiyi yoxlama illik hesabat şəklində aparılır. Yoxlamanın bir neçə şəkildə aparılması halında mərhələləri, ticarət təşkilatı haqqında tam və ətraflı bir cavab alır.

## 2.2. Maliyyə hesabatlarının auditinin planlaşdırılması

Maliyyə hesabatlarının auditü yoxlama növüdür. Maliyyə hesabatlarının auditinin əsas məqsədi ixtisaslı işçilərin yoxlanılan məlumatların tamlığı, etibarlılığı və qanuniliyi barədə fikirlərini yazılı şəkildə əks etdirməkdir. Maliyyə hesabatlarının auditinin aparılması aşağıdakı vəzifələrin həllini əhatə edir:

1. Təqdim olunan sənədlərin qanunvericilik aktlarının tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması;
2. Müəssisə hesabatının göstəricilərinə nəzarət;
3. Daxili mühasibat sisteminin diaqnostikası.

**Sxem 3: Yoxlanılan kredit təşkilatı və daxili nəzarət sistemi daxil olmaqla ətraf mühit haqqında bir məlumat əldə etmək üçün, auditor təşkilatının aşağıdakı prosedurları yerinə yetirməsi məsləhət görülür**



**Mənbə:** [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf)

Bu vəziyyətdə aşağıdakıların mövcudluğuna xüsusi diqqət yetirmək məsləhətdir:

- 1) kredit təşkilatı olmayan fiziki və hüquqi şəxslərə verilən kreditlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması;
- 2) fiziki şəxslərin cari hesabları və depozitlərində əhəmiyyətli dərəcədə artım;
- 3) kotirovka siyahısına daxil edilmiş buraxılmış borc və ya səhm qiymətli kağızları;

4) bank olmayan əməliyyatlar (aktivlər, öhdəliklər, gəlir və xərclər) həcmi baxımından əhəmiyyətli, məsələn, borcun yığılması nəticəsində alınan daşınar və daşınmaz əmlaka investisiyalar;

5) qarşılıqlı investisiya fondları vahidi də daxil olmaqla, qiymətli kağızlara əhəmiyyətli investisiyalar;

6) əhəmiyyətli həcmli qeyri-standart və kompleks strukturlaşdırılmış əməliyyatlar;

7) əvvəlki hesabat dövrü ilə müqayisədə aktiv öhdəliklərin strukturunda gəlir və xərclərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər;

Auditin təsrinin yoxlanılması aşağıdakı hallarda bir audit təşkilatı tərəfindən aparılır:

1) təsdiqetmə səviyyəsində əhəmiyyətli təhrif risklərini qiymətləndirməsi nəzarətin təsirli olmasını gözləyir (yəni firma əsas prosedurların mahiyyətini, vaxtını və dərəcəsini təyin edərkən nəzarətin əməliyyat effektivliyinə etibar etmək niyyətindədir);

2) Yalnız əsas prosedurlar iddia səviyyəsində kifayət qədər müvafiq audit sübutu təqdim edə bilmir.

Auditin əməliyyat effektivliyinin yoxlanılması ümumiyyətlə aşağıdakı sahələr üzrə müvafiq əməliyyatların əhəmiyyətlilik səviyyəsi nəzərə alınmaqla bir audit şirkəti tərəfindən həyata keçirilir:

1) kredit təşkilatı olmayan fiziki və hüquqi şəxslərə verilən kreditlər;

2) kredit təşkilatı olmayan fiziki və hüquqi şəxslərin cari hesabları və depozitləri;

3) vəsait cəlb etmək və yerləşdirmək üçün banklararası əməliyyatlar;

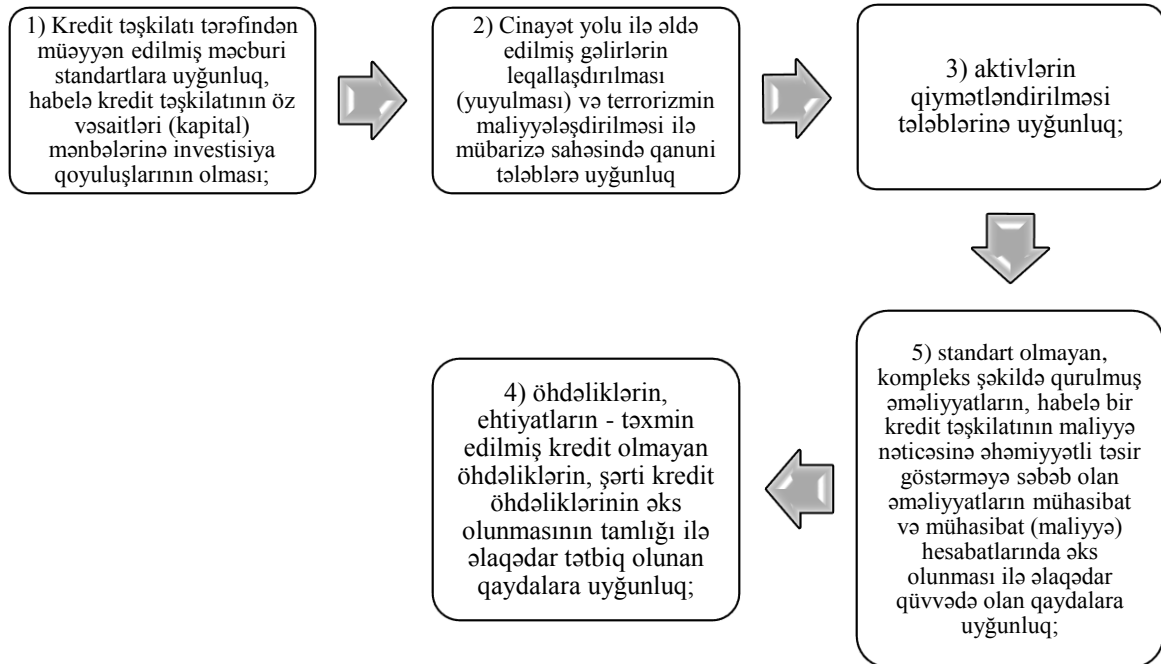
4) qiymətli kağızlar, qiymətli metallar, xarici valyuta ilə əməliyyatlardan əldə olunan gəlir və xərclər;

5) kredit təşkilatlarının digər əməliyyatları (məsələn, komissiya gəliri və s.).

Maddi yoxlama prosedurlarının həyata keçirilməsi mərhələsi-Audit prosedurlarının mahiyyəti, müddəti və əhatə dairəsi mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması iddiaları səviyyəsində qiymətləndirilmiş əhəmiyyətli

təhrif riskləri nəzərə alınmaqla və cavab olaraq müəyyən edilir. Tipik olaraq, kredit təşkilatlarında ən yüksək risk sahələri aşağıdakılardır:

#### Sxem 4: Risk sahələri



**Mənbə:** [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf)

Azərbaycan Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş məcburi nisbətlərə uyğunluq, habelə kredit təşkilatının öz vəsaitləri (kapital) mənbələrinə yatırımlarının olması vacibdir:

1. Kredit təşkilatının kapital məbləğinin hesablanması yoxlanılması.
2. Kredit təşkilatının iqtisadi məzmunu əsas kapital, əlavə kapital mənbələri şərtlərinə cavab verməyən investisiya qoyuluşlarının müəyyənəşdirilməsi.

Bu investisiyalar, kredit təşkilatı tərəfindən həyata keçirilmiş əməliyyatlar, eləcə də yoxlanılan təşkilat və daxili mühit, o cümlədən daxili nəzarət sistemi haqqında bir anlayış əldə etmə mərhələsində təklif etdiyi məhsullar təhlil edildikdə, audit təşkilatı tərəfindən müəyyən edilə bilər.

3. Kredit təşkilatının əlaqəli şəxslərinin müəyyənəşdirilməsi. Bunu etmək üçün, müvafiq qaydalar nəzərə alınmaqla, aşağıdakı audit prosedurları mümkündür:

1. kredit təşkilatının əlaqəli şəxslərinin siyahısını tərtib etmək,;

2. kredit təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən əməliyyat şərtlərinin təhlili (məsələn, yerləşdirilmiş və cəlb edilmiş fondlar üzrə faiz dərəcələrinin səviyyəsi, girovun olub-olmaması, girovun növü və dəyəri);

3. həm kredit təşkilatı, həm də qarşı tərəf üçün həyata keçirilən əməliyyatların iqtisadi məqsədəuyğunluğunun təhlili.

Audit təşkilatı bu məsələni yoxlayarkən müvafiq normativ hüquqi aktları və səlahiyyətli orqanlar tərəfindən verilmiş digər sənədləri rəhbər tutaraq audit prosedurlarını seçir.

### **2.3. Maliyyə hesabatlarının auditinin aparılması**

Kredit təşkilatları bazar iqtisadiyyatının vacib elementidir. Kredit təşkilatlarına hər il bu cür nəzarəti həyata keçirmək üçün lisenziyası olan bir audit şirkəti tərəfindən yoxlanılır. Audit şirkətin hesabatlarının müstəqil qiymətləndirilməsidir. Yoxlamanın əsas məqsədi kredit təşkilatı tərəfindən dərc olunan illik hesabat formalarının həqiqiliyini təhlil etmək və nəzarət etməkdir.

Kredit təşkilatlarının auditini- mövcud audit standartlarına uyğun olaraq, bir neçə mərhələdən ibarətdir:

#### **Cədvəl 7: Audit standartları**

<b>audit üçün sifariş qəbul etmə imkanının təhlili</b>
<b>bir plan və yoxlama proqramının yaradılması</b>
<b>onun tətbiqi</b>
<b>audit rəyinin tərtib edilməsi ilə əlaqəli iş</b>
<b>təvsiyələrin hazırlanması</b>

**Mənbə:** [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf)

Yoxlama proseduruna başlamazdan əvvəl, audit şirkəti və kredit təşkilatı tərəflərin hər birinin öhdəliklərini müəyyənləşdirərək, hər şərtə razılığa gələrək qarşılıqlı anlaşma əldə etmək üçün yazışmalar, şəxsi görüşlər, telefon danışıqları yolu ilə məlumat mübadiləsi aparırlar. Yoxlama tərəflər arasında bağlanmış müqavilə əsasında aparılır. Bu sənəddə aşağıdakılar var: tərəflərin adı, müqavilənin mövzusu, etibarlılıq müddəti, auditin tarixi, işin dəyəri, hesablaşma proseduru, xüsusi şərtlər və hüquqi ünvanlar.

Yoxlama zamanı mütəxəssislər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:



❖ qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq audit metodlarını və formalarını müstəqil müəyyənləşdirir

❖ bir kredit təşkilatının bütün idarəetmə sənədlərini yoxlayır

❖ maliyyə sənədlərini təhlil etmək: qiymətli kağızlar, pul vəsaitləri, maddi sərvətlər, maliyyə fəaliyyətinə dair digər sənədlər

❖ yazılı tələbə əsasən, auditorlar üçüncü şəxslərdən yoxlama üçün zəruri olan məlumat almaq hüququna malikdirlər

❖ kredit təşkilatı sənəd təqdim etmədikdə, müqavilədə göstərilən məqamlara kömək etməkdən imtina edərsə, audit şirkəti yoxlama aparmaqdan imtina edə bilər.

Bir kredit təşkilatı yoxlamadan yayınarsa və ya onun həyata keçirilməsinə maneə yaradırsa, məhkəmə qərarı ilə müəssisəyə cərimə tətbiq olunur.

Kredit təşkilatlarının işinə nəzarət bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Yoxlama, işlərini hərtərəfli, müstəqil və qərəzsiz şəkildə yerinə yetirə bilən kredit təşkilatının maliyyə fəaliyyətləri barədə ətraflı, ən əsası həqiqi rəy verə bilən, müvafiq bilik və təcrübəyə malik firmalar tərəfindən aparılmalıdır.

Bundan əlavə, auditorlardan kommersiya strukturunun fəaliyyətini qanunvericiliyə uyğun olaraq inkişaf etdirməsinə kömək edəcək bir sıra faydalı tövsiyələr vermələri tələb olunur. Bank lisenziyalarının ləğvi hallarının əksəriyyətinin səbəblərini aydın xatırlamaq lazımdır. Çox vaxt bank qanunları və qaydalarının pozulmasına dair ifadələr kredit təşkilatının inkişaf strategiyasındakı səhv hesablamalar, daxili nəzarət sisteminin səmərəsizliyi və nəticədə fəaliyyətlərin ən az müqavimət xətti boyunca düzəldilməsindən, bu, əmlakın geri alınması və kapital leqallaşdırılması sahəsində qanunvericiliyin pozulması ilə başa çatır. Daxili audit bir sənəddir. Azərbaycan bankının BMK-nın ümumi fəaliyyətini filialdakı çatışmazlıqların sayı ilə qiymətləndirmək də yanlışdır, çünki rəssamın işini şəklən asıldığı divarla qiymətləndirmək səhvdir. Hər zaman çatışmazlıqlar olacağını açıq şəkildə anlamalısınız. Onların vacibliyi və nəticələri barədə danışmaq düzgündür. Tənzimləyici, gələcəkdə tənzimləyici orqanlarından (məsələn, prokurorluqdan) ona heç bir sual olmayacağı üçün daxil olmaqla geniş yoxlama yoxlamaları yazır. Bir bankın orta miqyaslı fəaliyyətini yoxlayarkən kompleks yoxlama aktları 700-800

səhifədən ibarətdir. Aktda “daxili nəzarət xidməti qeyri-kafi” deyildikdə, hər dəfə yoxlamaların nəticələrinə əsasən BMQ rəhbərini işdən azad etmək mümkündürmü? Dəlil olaraq, bir qayda olaraq qəpik-quruş çatışmazlığı göstərilir, bunun üçün IAS məsuliyyət daşımır.

Hər şeydən əvvəl daxili nəzarət sistemi haqqında xatırlamalamaq lazımdır. Birincisi, həmişə məhdudiyyətlərə malikdir. Ən çox görülən məhdudiyyət razılaşmaqdır. Maddi cəhətdən məsuliyyət daşıyan işçi oğurlanmış əmlakın bölünməsi ilə bağlı təhlükəsizlik işçisi ilə anlaşma əldə edərsə sistem işləmir. Qurumun liderlərindən biri şirkətin fəaliyyətinin məqsədini “unutduqda”, yalnız öz maraqlarını müşahidə etməyə başlayanda da sistem işləmir. İkincisi, istənilən sistemin öz qiyməti var. Effektiv daxili nəzarət sisteminin qurulmasına ümumiyyətlə nəyin təkan verə biləcəyi barədə sual yaranır. Aşağıdakı komponentlər ümumiyyətlə fərqlənir:

#### **Cədvəl 8: Komponentlər**

kredit təşkilatının əsas səhmdarlarının, kreditorların, eləcə də potensial investorların gözləntiləri
<b>ən yaxşı təcrübələr nəzərə alınmaqla bankın korporativ idarəetməsinin yenidən təşkili; icra olunma ehtimalı yüksək olduğunu nəzərə alaraq bankın fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir potensialı olan risklərin müəyyənləşdirilməsi; tənzimləyicinin tələblərindəki dəyişikliklər.</b>

**Mənbə:** [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf)

Beləliklə, təşkilatdakı BMS-ə olan tələblər də artır. BMQ-nin bir təşkilatda rolunun qiymətləndirilməsi bir sıra şərtlərdən asılıdır.

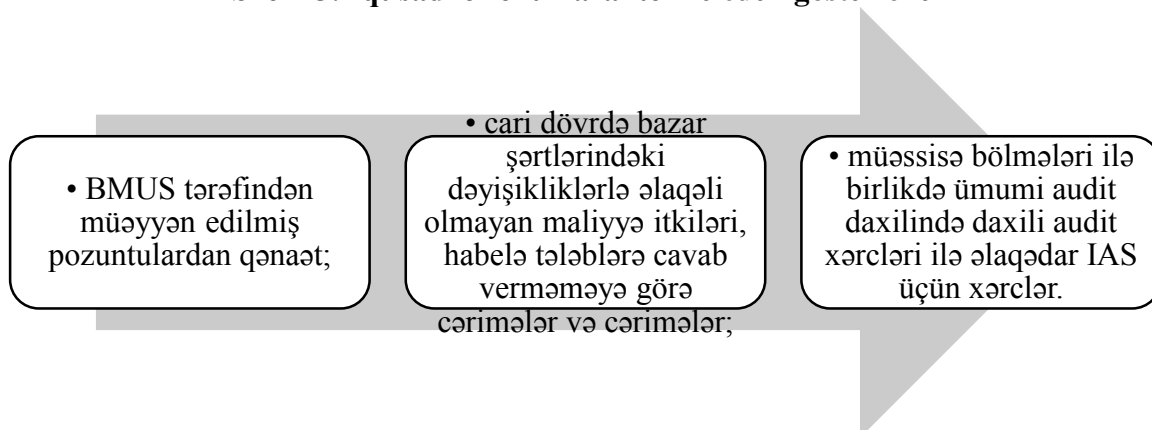
Daxili audit rolunun artması, funksiya və səlahiyyətlərin genişləndirilməsi ilə rəhbərlik və səhmdarlar BMUS-un işinin tamlığı, keyfiyyəti, pozuntuların aşkarlanması, qarşısının alınması vaxtı, tövsiyələrin adekvatlığı və monitorinqin mövcudluğu ilə bağlı artan tələblər qoymağa başlayırlar. IAS fəaliyyətinin effektivliyi ümumilikdə qəbul edilmiş iş standartlarına riayət edilməsindən və müəyyən tənzimləyici tələblərə uyğunluğundan asılıdır. Tənzimləmə tələbləri aydın kriteriya və xüsusiyyətləri, habelə kredit təşkilatında fəaliyyət göstərən MUBS-un səmərəliliyi barədə obyektiv nəticə çıxarmaq imkanı verən müəyyən bir əsas göstərici və göstəriciləri ehtiva etmir. Hər bir təşkilat, məsələn müstəqil həll edir,

BMS-in effektivliyini xarakterizə edən parametrlərin siyahısını müəyyənləşdirir, obyektiv qiymətləndirmə əldə etmək üçün əsas göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsi prosedurlarını hazırlayır. Universal parametrlər dəsti yoxdur. Göstəricilərin seçilməsinin prioriteti hər bir kredit təşkilatında fərqlənir və rəhbərliyin müəyyən etdiyi strateji hədəf və hədəflərdən, təşkilati strukturun xüsusiyyətlərindən, əsas fəaliyyət sahələrinin həyata keçirilməsində riskə əsaslanan yanaşmanın istifadəsindən asılıdır. Riskli fəaliyyət sahələrinin yoxlanılmasını planlaşdırmaq və fəaliyyət növlərinə görə risk xəritəsi və onların prioritetlərini sıralamaq metodu olmadığı üçün mövcud daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini yoxlamaq çətindir. Fərdi iş prosesləri kontekstində risk idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, əsas risklərin və mövcud nəzarət prosedurlarının sənədləşdirilməsi lazımdır.

Bundan sonra, bir kredit təşkilatında fəaliyyət göstərən MUBS-un səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən və müvafiq olaraq cari anda daxili audit funksiyasının ödəmə dərəcəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilən əsas parametrlərin təxmini siyahısını nəzərdən keçirəcəyik. həyata keçirilən fəaliyyətlərin effektivliyi. Daxili audit funksiyasının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilən əsas meyarlar siyahısını daxili auditin müəyyən edilmiş strateji hədəflərə və ümumdünya qəbul olunmuş beynəlxalq standartlara uyğunluq dərəcəsini xarakterizə edən tapşırıq növləri və digər meyarlar üzrə qruplaşdıracağıq. Göstəriciləri qiymətləndirmək üçün mümkün yanaşma / keyfiyyət meyarlarını təklif edəcəyik. Bu yanaşma təqribidir və hər bir təşkilat üçün meyarın əhəmiyyət dərəcəsindən asılı olaraq parametrlərin hər birinə təyin olunan ağırlıqların inkişafı ilə eyni vaxtda hər vəziyyətdə dəqiqləşdirilir.

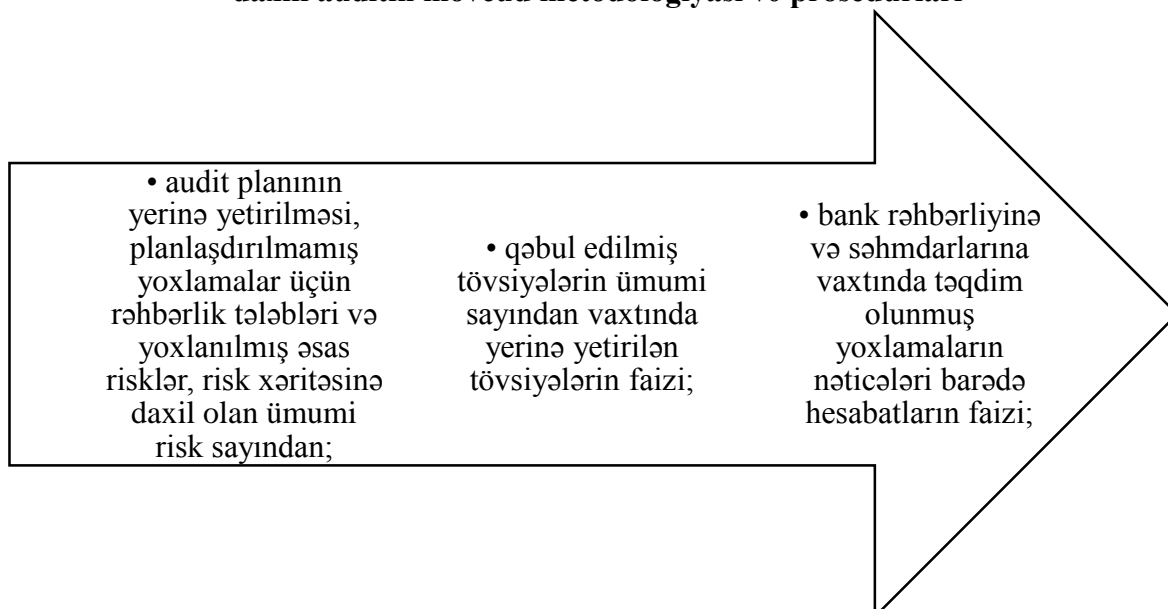
Nümunə olaraq, IAS fəaliyyətinin effektivliyini ölçmək üçün istifadə edilə bilən bəzi göstəriciləri nəzərdən keçirək.

### Sxem 5: İqtisadi effekti xarakterizə edən göstəricilər



Mənbə: [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf)

### Sxem 6: Daxili audit funksiyasının təşkilinin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər, daxili auditin mövcud metodologiyası və prosedurları



Mənbə: [http://audit.gov.az/uploads/6\\_AZ\\_accounting\\_RUS.pdf3](http://audit.gov.az/uploads/6_AZ_accounting_RUS.pdf3).

Kəmiyyət parametrlərinin təfsiri daxili audit üçün qoyulmuş məqsədlər nəzərə alınmaqla rəhbərliyin təyin etdiyi hədəflərlə əlaqəli olmalıdır. BMQ-nin fəaliyyətinin səmərəliliyinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və təhlilinin nəticələri aşağıdakılar üçün istifadə edilə bilər:

#### 1. Təriflər:

- daxili audit funksiyasının yetkinlik səviyyəsi;
- BMQ tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqların müəyyən edilmiş strateji hədəflərə uyğunluğu;
- müəyyən problemlərin həllində IAS fəaliyyətinin səmərəliliyi;

- verilmiş tapşırıqları həll etmək üçün daxili audit fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yetərliyi;
- BMQ ilə yoxlanılan bölmələr arasında mövcud qarşılıqlı əlaqə problemləri;
- fəaliyyətlərin risk idarəetmə xidməti ilə əlaqələndirilməsi prosesinin optimallaşdırılması;
- şirkət rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilmiş prioritet vəzifələrin həlli üçün BMQ-da iştirak edən mənbələrin yetərliyi və səriştəsi;
- BMQ-nin hədəf quruluşu və işçilərin peşə bacarıqlarına dair tələblər.

## 2. İnkişaf:

- IAS işçilərinin davamlı peşəkar inkişafının effektiv sistemi;
- IAS işçiləri üçün fərdi işçilər tərəfindən hədəflərə çatmağa yönəlmiş səmərəli və şəffaf bir motivasiya sistemi.

Bu, maliyyə institutlarında BMQ-nin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi imkanlarının qısa təsviridir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu ilin dekabrında Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutu tərəfindən “Daxili Auditin Fəaliyyətinin və Səmərəliliyinin Ölçülməsi və Qiymətləndirilməsi üzrə Praktik Rəhbər” adlı maraqlı bir sənəd var.

Bu sənəd bir fəaliyyət qiymətləndirmə sisteminin mərhələli tətbiq olunmasını tövsiyə edir (Гутцайт Е.М. 2019: с.373).

- ✚ mövcud daxili audit prosesinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- ✚ əsas maraqlı tərəflərin müəyyənləşdirilməsi;
- ✚ performans ölçmə sisteminin inkişafı;
- ✚ Performans monitorinqi prosedurlarının həyata keçirilməsi.

Bundan əlavə, sənəddə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin nümunələri verilmişdir.

Daxili audit menecerlərin xeyrinə bir təşkilatın fəaliyyətinin müstəqil nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsidir. Daxili auditin məqsədi işçilərin öz funksiyalarını səmərəli yerinə yetirmələrinə kömək etməkdir.

Təşəbbüs auditi - müəssisə rəhbərliyinin və ya təsisçilərinin qərarı ilə həyata keçirilən bir yoxlamadır. Məqsəd - mühasibat, hesabat tərtibindəki çatışmazlıqları

müəyyənləşdirməkdir. İndiki iş üçün çətin vəziyyətdə getdikcə daha çox menecer öz təşkilatlarının iqtisadi vəziyyətinə tənqidi baxmağa hazırdırlar və gələcək mövcudluq şirkətlərinin fəaliyyətində ciddi bir yenidənqurma olmadan qeyri-müəyyənlik pərdəsinin gizləndiyini başa düşürlər. Məhz buna görə böhran vəziyyətində olan menecerlər zərərin mənbələrini tapmağa, iş səmərəliliyini və müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün daxili imkanları səfərbər etməyə çalışırlar.

Bu baxımdan, bu gün ən uyğun audit növlərindən biri də fəaliyyət auditidir. Performans auditidir, həm iqtisadiyyatın özəl, həm də dövlət sektorunda idarəetmənin effektivliyini, səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırmaq üçün sonrakı tövsiyələrlə müəssisə rəhbərliyindəki çatışmazlıqların müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin yoxlanılmasıdır. Doğruluğun yoxlanılmasından fərqli olaraq, səhvlərin, pozuntuların, qanun və qaydalardan kənarlaşmaların, vəsaitdən sui-istifadə və istifadənin əlamətlərinin tapılmasına vurğu edildikdə, fəaliyyət auditidir mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin sistemə qiyətləndirilməsinə, səmərəsizliyin səbəblərini, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq imkanlarını axtarmaq kimi. Tənzimləmə tənzimləməsinə gəldikdə, tənzimləmə sistemində fəaliyyət auditidir konsepsiyası təsbit edilməmişdir. Çünki qanuni mənada audit mühasibat və hesabatların yoxlanılmasına yönəldilmişdir. Fəaliyyət auditidir ilk növbədə idarəetmə heyəti üçün nəzərdə tutulub, bu səbəbdən idarəetmə məlumatlarının keyfiyyət meyarı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi icrasının monitorinqi üçün bu məlumatların tələbatı, yetərliyi və aktuallığıdır. Performans auditinin əsas tədqiqat sahələri bunlardır:

- qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsi;
- Qanuni tənzimləmələrə uyğunluq;
- resurslardan iqtisadi cəhətdən səmərəli istifadə;
- performans məlumatlarının etibarlılığı;
- nəzarət və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi;
- aktivlər üçün zəmanətlərin verilməsi.

Beləliklə, demək olar ki, fəaliyyət auditi, yoxlanılan təşkilatın fəaliyyətin əsas məqsədlərinə çatmaq üçün mövcud mənbələrdən necə istifadə etdiyi məsələlərini araşdırır. Bu vəziyyətdə, ən yaxşı həll müəssisənin vəziyyətini özünə diaqnoz qoymağa çalışmaqdan, xarici təcrübəli bir auditoru cəlb etmək olacaqdır. Və aşağıdakı amillər bunu təsdiqləyir:

1) bir audit aparmaq təcrübəsi, onlarla oxşar müəssisə ilə müqayisə edərək zəif tərəfləri görmək qabiliyyəti, sonrakı diaqnostika üçün lazım olan bütün məlumatları toplamağa imkan verən metodologiya;

2) daxili proseslərdə iştirakın olmaması, rəhbərlik müəssisədə baş verənlər barədə obyektiv bir qiymətləndirmə alır;

3) müəssisə menecerlərinin əksəriyyəti onsuz da müəssisələrin güclü tərəfi olan prosesləri mütəmadi olaraq təkmilləşdirir və inadla aşağı səmərəliliyi olan proseslərə əhəmiyyət vermir və kənar auditorun cəlb edilməsi başın zəif tərəfləri ilə bağlı mövqeyini yenidən nəzərdən keçirməsinə və prioritetlərini təyin etməsinə imkan verir. fəaliyyətlərin yenidən təşkili. Performans auditinin hədəflənməsi qənaət, məhsuldarlıq və səmərəlilik kimi müəyyən edilə bilər. Bu üç komponentin vahid tərifini yoxdur, lakin bunlar çox vaxt aşağıdakı kimi başa düşülür. Yetərlilik auditi, bir müəssisənin öz mənbələrini nə qədər iqtisadi və rəşional şəkildə əldə etdiyini, qoruduğunu və istifadə etdiyini, fəaliyyətinin məntiqsiz və səmərəsiz olmasının səbəblərini, şirkətin fəaliyyətinin qənaət və səmərəliliklə bağlı qanun - qaydalara nə qədər uyğun olduğunu qəbul edir.

Performans auditi yoxlanılan şəxsin əldə etdiyi performans səviyyəsini, məhsuldarlığı ölçmək və hesabat vermək üçün hazırlanmış sistemlərin, prosedurların adekvatlığını və etibarlılığını artırmaq üçün imkanları araşdırmaq söylərini qiymətləndirməyi əhatə edir.

Fəaliyyət auditi ilk növbədə yoxlanılan şəxsin düzgün işlədiyini və yoxlanılan şəxsin optimal nəticələr əldə etmək üçün müvafiq metodlardan səmərəli istifadə edərək hədəflərə çatdığını yoxlamağa yönəlmişdir. Bu halda audit yalnız maliyyə hesabatlarının hərtərəfli öyrənilməsi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin hərtərəfli təhlili deməkdir və beləliklə yalnız hesabatların mühasibat qaydalarına rəşmi

uyğunluğu ilə məhdudlaşmamalı, həm də iş fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün mühasibat məlumatlarını təhlil etməlidir. Performans təftişinin praktikaya tətbiq edilməsindəki uğur ilk növbədə metodoloji çərçivənin inkişafından asılıdır.

Performans audit prosedurlarının çoxunun səhvlərin, pozuntuların, sui-istifadə əlamətlərinin tapılmasına yönəldilmiş düzgünlük auditindən götürülə bilməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə metodologiyasının hazırlanması daha çətin bir iş kimi görünür. Hər şeydən əvvəl, effektivliyi qiymətləndirmək üçün meyarların seçilməsi və formalaşdırılması ilə əlaqədardır. Bir sıra xarici ölkələrdə səmərəliliyin yoxlanılması metodologiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlar aşağıdakı əsas nəticələrin çıxarılmasına imkan yaratdı.

- effektivlik audit metodologiyası ümumiyyətlə qəbul edilmiş beynəlxalq audit standartlarının müddəalarını təkrarlayır;

- auditin aparılması üçün praktik tövsiyələrin hər bir konkret vəziyyətə uyğunlaşdırılması mövcuddur;

- fəaliyyət audit mövcud ən yaxşı təcrübələr, müəyyən olunmuş meyarlar və fəaliyyət göstəriciləri, daha az - auditor rəyi əsasında aparılır.

Performans auditinin aparılması olduqca baha başa gəlir və bir qayda olaraq, çox vaxt əhəmiyyətli mənbələrin və təşkilati dəstəyin cəlb olunmasını tələb edir. Bu baxımdan, auditin nəticələrindən müəssisənin səmərəliliyinin artırılması üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə olunmalıdır. Müasir şəraitdə dünyadakı qloballaşma kontekstində audit əhəmiyyətli bir islahata məruz qalır.

Bəzi ölkələr kimi, Azərbaycan da auditin inkişafında kifayət qədər ciddi nəticələr əldə etmişdir. Bir sıra qanunlar hazırlandı və qəbul edildi. Sonra beynəlxalq standartlara yaxın mühasibat qaydaları hazırlandı. Bu baxımdan, son 10 ildə audit bazarının iqtisadiyyatın kifayət qədər sabit və populyar bir sektoruna çevrildiyini əminliklə söyləmək olar. Hər il bu bazar böyüyür və inkişaf edir. Həmçinin, audit bazarı kifayət qədər mühafizəkar bir bazar sektoru kimi yozula bilər. Lakin, eyni zamanda, auditin inkişafını ləngitən və bununla da onun effektivliyini azaldan bir sıra problemlərin olduğunu söyləyə bilərik. Bu vəziyyətdə, nəticədə bazar iştirakçıları arasında güclü rəqabət mövcuddur ki, bu da bəzi iştirakçıların auditor



xidmətlərinin qiymətlərini kəskin şəkildə endirməyə başladığına gətirib çıxarır. Həmin kəskin azalma bu xidmətlərin istifadəçiləri - daha az pula auditor imzasını almaq istəyən müştərilərə görə baş verir. Bu cür qeyd-şərtsiz azalma, uyğun olaraq göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin azalmasına səbəb olur. Bütün maliyyə hesabatlarının ətraflı və hərtərəfli təhlili əvəzinə, vicdansız bir auditor səthi qiymətləndirmə əsasında müsbət rəy verə bilər. Ölkəmizdə aşağı dövlət nəzarəti olduğundan bu, müştərilərin yoxlamalara xərclədikləri pula qənaət edə bilmək və ümumiyyətlə yoxlama aparmaq istəməməsinə səbəb olur. Bu, bazara və iştirakçılara böyük ziyan vuran, yoxlama təşkilatının nüfuzunu aşağı salan “qara” deyilən auditdir.

Mütəxəssislər, audit xidmətləri bazarının gələcək inkişafını proqnozlaşdırırlar və buna bəzi amillər təsir edəcəkdir. Kiçik və orta sahibkarlığın dinamik böyüməsi və əlavə maliyyə mənbələri cəlb etmək istəkləri qaçılmaz olaraq iqtisadiyyatda çoxşaxəli şirkətlərin investorlar və kreditorlar üçün daha şəffaf və cəlbedici olmaq istəyinə səbəb olur. Bu baxımdan, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğun hesabatların hazırlanması və auditi üçün xidmətlər getdikcə məşhurlaşır. Nəticədə, bazar dayanmır və getdikcə daha çox maliyyə (mühasibat) hesabatı istifadəçisi, MHBS-a uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının mövcudluğu üçün tələblər qoymağa başladı. Ümumi bazarın daha bir tendensiyası müəyyən edilə bilər - mühasibat uçotu qurmaq üçün bir sıra xidmətlərə tələbin artmasına səbəb olan yeni hüquqi şəxslərin yaranması və törəmə şirkətlərin yaranması ilə müşayiət olunan müəssisələrin davamlı islahatı və konsolidasiyası prosesləridir. İldən-ilə, böyük biznes tərəfdən, şirkətlərin ilkin kütləvi təklif təqdim etməsi üçün xidmətlərə tələb artır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, audit firmaları mövqelərini kifayət qədər gücləndirmişlər. Bununla yanaşı, daxili auditin rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün hələ həll edilməli bir çox vəzifə var. Bunlardan biri də audit fəaliyyətinin standartlaşdırılması probleimidir.

Auditorlarımız beynəlxalq audit standartları ilə nəyin nəzərdə tutulduğunu zəif bilirlər; bütün auditorlar yerli fəaliyyət qaydalarına (standartlarına) yaxşı bələd deyillər, baxmayaraq ki, ana dilində nəşr olunurlar və daha çox müxtəlif

mütəxəssislər tərəfindən şərh olunurlar. bir dəfədən çox. Qərb investorlarını investisiya axınına ehtiyacı olan konkret təşkilatlara cəlb etmək üçün əvvəllər müəssisənin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyəti barədə məlumat verərək investorları investisiya qoyuluşlarının məqsədəuyğunluğuna inandırmaq lazımdır. Müəssisənin vəziyyətini və iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən əsas sənəd maliyyə hesabatlarıdır. Üçüncü tərəf investorların marağı etibarlılığındadır. Nəticə etibarilə, hesabat Qərb investorlarının qaydalarına uyğun olmalıdır və etibarlılığı Qərbdəki kimi prosedurlardan istifadə edərək kənar audit tərəfindən təsdiqlənməlidir. Yerli investorlar da müəssisələrin hesabatlarının etibarlılığı və auditinin düzgünlüyü ilə maraqlanırlar. Bütün bunlar ölkəmizdə və xaricdə audit üçün vahid yanaşmaların olmasına gətirib çıxarır. Burada da çatışmazlıqlar olsa da, əksər müştərilər etibarlılığın obyektiv təsdiqindən daha çox vergi yoxlamaları və vergi optimallaşdırılmasında maraqlıdırlar. Auditin əsas problemləri iqtisadi subyektlər kimi audit təşkilatlarının işinin səmərəliliyinin aşağı olmasıdır. Bu gün Qərbdə yoxlamalar aparmaq üçün müxtəlif növ kompüter texnologiyaları çox yayılmışdır, yoxlama risk modellərinə əsaslanır. Yerli auditorların böyük əksəriyyəti köhnə üsulla hərəkət edir ki, bu da lazımsız səy tələb edir, vaxt aparır və təbii olaraq təşkilatın iqtisadi səmərəliliyini azaldır.

Standartları hərtərəfli öyrənməklə, bir audit təşkilatının seçim azadlığı deyilənin ona baha başa gələ biləcəyi ortaya çıxır. Nəticədə, nəzarətçilərin işində bəzi ciddi problemlər yaranır.

### **III FƏSİL. MALİYYƏ HESABATLARININ AUDİTİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ANALİTİK PROSEDURLAR VƏ ONLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

#### **3.1. Auditor fəaliyyətində istifadə olunan maliyyə təhlilinin metodları**

Məhdud sayda insan (bu təşkilatlarla birbaşa əlaqəli olan səhmdarlar, digər investorlar və kreditorlar) müxtəlif şirkətlərin (təşkilatların), səhmdar cəmiyyətlərinin sənaye və ticarət sahəsində fəaliyyətinə dair etibarlı (təsdiq edilmiş) məlumat əldə etməkdə maraqlıdırlarsa yalnız birbaşa səhmdarlar deyil, həm də bank müştəriləri maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən bankların fəaliyyəti barədə məlumatların doğruluğundan əmin olmaq istəyirlər. Müasir iqtisadiyyatda hər kəs birbaşa və ya dolayısı ilə banklarla əlaqəli olduğundan (onların müştərisidir), bu maliyyə qurumları haqqında yoxlama (təsdiqləmə) və məlumat alma ehtiyacı ön plana çıxır və bu çəkləri məcburi edir.

Kredit təşkilatı Azərbaycan Mərkəzi Bankının xüsusi icazəsi (lisenziyası) əsasında əldə etmək hüququ olan bir hüquqi şəxsdir. Kredit təşkilatı, hər hansı bir mülkiyyət forması əsasında bir təsərrüfat subyekti olaraq qurulur.

Bank, ümumilikdə aşağıdakı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək müstəsna hüququna malik olan bir kredit təşkilatıdır: fiziki və hüquqi şəxslərdən pul vəsaitlərini depozitə cəlb etmək, bu vəsaiti öz adından və öz hesabına geri ödəmə, ödəmə şərtləri ilə yerləşdirmək, fiziki və hüquqi şəxslərin təcili olması, bank hesablarının açılması və aparılması.

Bank əməliyyatları aşağıdakılardır:

- 1) fiziki və hüquqi şəxslərdən vəsaitlərin depozitlərə cəlb edilməsi (tələb və müəyyən bir müddət üçün);
- 2) yuxarıda sadalanan vəsaitlərin öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi;
- 3) fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması;
- 4) müxbir banklar da daxil olmaqla fiziki və hüquqi şəxslərin adından onların bank hesablarında hesablaşmalar aparmaq;

5) fiziki və hüquqi şəxslər üçün nağd pul, vərəqələr, ödəmə və hesablaşma sənədləri və kassa xidmətləri toplanması;

6) nağd və nağdsız formada xarici valyutanın alqı-satqısı;

7) yataqların cəlb edilməsi və qiymətli metalların yerləşdirilməsi;

8) zəmanətlərin verilməsi.

Kredit təşkilatı, yuxarıda sadalanan sırf bank əməliyyatlarından əlavə, aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirmək hüququna malikdir:

1) üçüncü şəxslərə öhdəliklərin nağd şəkildə yerinə yetirilməsini təmin edən zəmanətlərin verilməsi;

2) üçüncü şəxslərdən öhdəliklərini nağd şəkildə yerinə yetirmək üçün tələb hüququnun əldə edilməsi (bank dövriyyəsi);

3) nağd pulun etibarlı idarə edilməsi fiziki - hüquqi şəxslər ilə bağlanmış müqavilə üzrə vəsait və digər əmlak;

Kredit təşkilatının istehsal, ticarət və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olması qadağandır.

Müasir kommertiya bankları, bir qayda olaraq, ümumdünya kredit təşkilatlarıdır və fəaliyyət dairələri sırf bank banklarından daha genişdir.

Maliyyə etibarlılığını təmin etmək üçün bank (kredit təşkilatı) fiziki şəxslərin depozitləri daxil olmaqla ehtiyat fondları yaratmağa borcludur, hüquqi şəxslər və qiymətli kağızlarla təmin olunmuşdur.

Kredit təşkilatı, Azərbaycan tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada, ehtimal olunan zərərləri ödəmək üçün aktivləri təsnifləşdirmək, şübhəli və borcları ayırmaq və ehtiyat fondları yaratmaq məcburiyyətindədir.

Kredit təşkilatı, həyata keçirilən əməliyyatların xarakterinə və miqyasına uyğun etibarlılıq səviyyəsini təmin edən daxili nəzarəti təşkil etməyə borcludur.

Bank sabitliyinin göstəricilərindən biri də balansın keyfiyyətidir. Buna görə də, auditor bankın aktivlərinin və nizamnamə kapitalının dəyərinin müəyyənləşdirilməsinin düzgünlüyünə əmin olmalı, borclu və şübhəli borcları müəyyən etməli və daxili nəzarətin effektivliyini yaratmalıdır.

Yeni yaradılmış kredit təşkilatları üçün nizamnamə kapitalının minimum miqdarı, mövcud kredit təşkilatları üçün minimum kapital miqdarına təsir edən amillər aşağıdakılardır:

- Kapital adekvatlığı standartları;
- Bankın likvidlik standartları;
- Bir borcalan üçün maksimum risk miqdarı;
- Böyük kredit risklərinin maksimum ölçüsü;
- Bir kreditora (əmanətçi) düşən maksimum risk miqdarı;
- Kredit təşkilatı tərəfindən səhmdarlarına, şəxslərinə verilən kreditlər, zəmanətlər və zəminliklərin maksimum miqdarı;
- Əhalinin cəlb etdiyi pul əmanətlərinin (əmanətlərinin) maksimum miqdarı.

Bank, etibarlılığı bir audit təşkilatı tərəfindən təsdiq edildikdən sonra illik hesabatı (balans, mənfəət və zərər hesabatı) açıq mətbuatda dərc edir.

Bank auditı, ümumiyyətlə audit kimi, xarici və daxili bölünür. Kənar audit bankın maliyyə vəziyyətini təsdiqləmək və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə müstəqil audit firmaları tərəfindən həyata keçirilir.

Daxili audit əmanətçilərin mənafeələrinin qorunmasını təmin etmək, daxili nəzarətin və bankın fəaliyyətinin (həyata keçirdiyi əməliyyatların) səmərəliliyini artırmaq üçün bank təhlükəsizliyi tədbirləri sistemidir.

Daxili audit bankın struktur bölməsi kimi təqdim olunur və rəhbərliyinə tabedir. Daxili auditin vəzifələrinə mühasibat uçotunun düzgünlüyünün yoxlanılması, müəyyən hesablara gəlir və xərclərin təyin edilməsinin düzgünlüyünün (qanuniliyinin) yoxlanılması, müəyyən əməliyyatların aparılmasının qanuniliyinin yoxlanılması daxildir.

Bank auditinin əsas istiqamətləri qanun və qaydalara, bankın nizamnaməsinə, səhmdarların ümumi yığıncağının və bankın idarə heyətinin qərarına uyğun olaraq bank işinin aparılmasına nəzarət, formalaşmanın iqtisadi məqsədəuyğunluğu və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsidir.

Beləliklə, auditor işin həcmi müəyyənləşdirdi və indi yoxlama metodları və ya üsulları seçiminə keçir.

Doğrulama metodunun seçimi bankın nüfuzu və mümkün audit məmnuniyyəti (yəni yoxlama keyfiyyətinə inam) ilə müəyyən edilir.

Doğrulama metodunu seçərkən aşağıdakılar arasında fərq qoyulur:

- Nəzarət texnikaları;
- Analitik texnika;
- Əməliyyatların ətraflı öyrənilməsi.

Nəzarət metodlarına aşağıdakılar daxildir: bank rəhbərliyi tərəfindən nəzarətin keyfiyyəti; kompüter nəzarət sistemlərinin mövcudluğu; fiziki nəzarət, yəni natura olaraq aktivlərin yoxlanılması (əskinələr, qiymətli kağızlar və s.).

Analitik metodlara aşağıdakılar daxildir: kredit məbləğini və ya hesab balansını təsdiqləmək üçün müştərilərə məktub göndərmək; məsələn, böyümə və ya əməliyyatlarda azalma dərəcəsini, cari və əvvəlki ilin gəlirlərini öyrənmək.

Nəzarət və analitik texnika sürətli və daha az vaxt aparır, lakin daha az audit məmnuniyyəti verir. Ətraflı tədqiqata aşağıdakılar daxildir: mühasibat uçotunun yoxlanılması; mühasibat uçotu sənədlərinin sənədlərlə müqayisəsi (habelə mühasibat uçotu sənədləri, sənədlər və qarşılıqlı əlaqəli əməliyyatlara dair həqiqi məlumatlar); əks yoxlamaların aparılması.

Bu və ya digər metodun seçilməsi, verilmiş bankın iş səviyyəsi ilə təyin olunan risk dərəcəsindən asılıdır.

Bankın yoxlanılmasının vacib mərhələlərindən biri təsis sənədlərinin, bankın mövcudluğunun, həyata keçirdiyi əməliyyatların qanuniliyinin, nizamnamə fondunun, ehtiyatın formalaşmasının qanuniliyi və vaxtında araşdırılmasıdır. sığorta və valyuta fondları.

Kassa və kassa əməliyyatları yoxlanarkən aşağıdakı səhvlər ən çox görülür:

- Ümumiyyətlə kassa aparatlarının olmaması və ya mühasibat şöbəsi tərəfindən yox, kassa işçiləri tərəfindən aparılması;
- Xülasə sertifikatında baş mühasib və kassir rəhbərinin qarşılıqlı imzalarının olmaması;
- Bankda pul və qiymətli əşyaların saxlanılması qaydalarının pozulması.

Bankın aktiv əməliyyatlarının auditi bankın likvidliyinin və ödəmə qabiliyyətinin (etibarlılığının) müəyyənləşdirilməsinə yönəlib və bankın həyata keçirdiyi əməliyyatların qanuniliyinin yoxlanılması, aktiv əməliyyatların riskliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Auditorlar fərdi əməliyyatların qanuniliyini və iqtisadi məqsədəuyğunluğunu nəzərdən keçirir və təhlil edirlər. Bundan əlavə, bu əməliyyatların riskliliyi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının müəyyən bir təsnifatına görə qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, bankın kredit siyasətinə ciddi diqqət yetirilir. Kredit müqavilələrinin formaları (tərkibi) və hər iki tərəf tərəfindən həyata keçirilməsi öyrənilir. Vaxtı keçmiş və dəfələrlə (əsassız) uzunmüddətli borclar müəyyənləşdirilir.

Müştərinin auditdən razı olmadığı hallarda, bu audit şirkətinin xidmətlərindən imtina edə bilər.

Kassa əməliyyatları yoxlanarkən aşağıdakı səhvlər ən çox görülür:

- Ümumiyyətlə kassa aparatlarının olmaması və ya mühasibat şöbəsi tərəfindən yox, kassa işçiləri tərəfindən aparılması;
- Xülasə sertifikatında baş mühasib və kassir rəhbərinin qarşılıqlı imzalarının olmaması;
- Bankda pul və qiymətli əşyaların saxlanması qaydalarının pozulması.

Bankın aktiv əməliyyatlarının auditi bankın likvidliyinin və ödəmə qabiliyyətinin (etibarlılığının) müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir və bankın həyata keçirdiyi əməliyyatların qanuniliyinin yoxlanılması, aktiv əməliyyat risklərinin təhlili və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Aktiv əməliyyatların qanuniliyi, Bankın həyata keçirə biləcəyi əməliyyat növlərinin sadalandığı Nizamnamə əsasında həyata keçirilir.

Auditorlar fərdi əməliyyatların qanuniliyini və iqtisadi məqsədəuyğunluğunu nəzərdən keçirir və təhlil edirlər. Bundan əlavə, bu əməliyyatların riskliliyi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının müəyyən bir təsnifatına görə qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, bankın kredit siyasətinə ciddi diqqət yetirilir. Kredit müqavilələrinin formaları (tərkibi) və hər iki tərəf tərəfindən həyata keçirilməsi öyrənilir. Vaxtı keçmiş və dəfələrlə (əsassız) uzunmüddətli borclar müəyyənləşdirilir.

Bu risk kompleks bir mühasibat qiymətləndirməsinə sahib olan və müxtəlif xarici amillərin təsiri altında dəyişikliklərə ən çox həssas olan hesablarda ən təəccüblü təzahürə malikdir. Bu cür xarici amillər, məsələn, müştərilər tərəfindən tələbin dəyişməsi, yeni tənzimləyici sənədin yayımlanması ilə nəticələnən mühasibat qiymətləndirmə metodunun dəyişməsi, habelə texnoloji inkişaf və ya sahədəki vəziyyətin pisləşməsi ola bilər. Bundan əlavə, daxili risk səhv təqdim etmə nisbi riskini də əhatə edir.

Xasiyyətli riskin mövcudluğu müştəri şirkətinin xüsusiyyətləri və fəaliyyətinin daxili nəzarət vasitəsi ilə təsdiqlənə bilməyən ətraf mühit şərtləri ilə əlaqədardır.

Aydındır ki, yüksək texnoloji sənaye ənənəvi sənaye sahələrindən daha çox daxili risk faktorlarına məruz qalır. Riskini qiymətləndirmək üçün auditor həm maliyyə hesabatları səviyyəsində, həm də fərdi hesablar və əməliyyat sinifləri səviyyəsində çoxsaylı amilləri nəzərə almaq üçün peşəkar mühakiməsindən istifadə edir.

Nümunə olaraq maliyyə hesabatı səviyyəsində aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

- təcrübə, bilik və idarəetmədə dəyişikliklər dövr üçün aparat (rəhbərliyin təcrübəsizliyi) personal, məsələn, keyfiyyətə təsir göstərə bilər şirkətin maliyyə hesabatlarının hazırlanması);
- idarəetmə işçilərinə təzyiq və bu cür qeyri-adi halların olması onu maliyyə təhrifinə meyilli edə bilər;
- ola bilən əsas əməliyyatların mürəkkəbliyi bir mütəxəssisin işindən istifadəni tələb etmək;
- fərdi balans maddələrinin pozulması səhv düşüncə;
- xüsusən ilin sonuna yaxın qeyri-adi və mürəkkəb əməliyyatların həyata keçirilməsi;



- xarici amillər: şirkətin fəaliyyəti, sənayeyə, maliyyə vəziyyətinə təsir göstərən amillər və s.

Nəzarət riski (idarəetmə riski), maliyyə hesabatlarının hər hansı bir göstəricisindəki qeydlərin ciddi şəkildə təhrif olunmasının vaxtında aşkar edilməməsi və müəssisədəki daxili nəzarət sisteminin qaydaları və prosedurlarından istifadə edilməməsi riskidir. Nəzarət riskini qiymətləndirmək üçün auditor daxili idarəetmə quruluşunu, müəssisə rəhbərliyi tərəfindən daxili nəzarətin necə həyata keçirildiyini, istifadə olunan nəzarət sxeminin adekvatlığını araşdırmalıdır.

Belə bir qiymətləndirmə olmadıqda, auditor nəzarət riskinin kifayət qədər yüksək olduğunu düşünməlidir.

Daxili və nəzarət riski, açıqlama riskinə görə maliyyə hesabatlarının auditindən asılı olmayaraq mövcud olması ilə fərqlənir. Öz riski və nəzarət riski, şirkətin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, auditedən asılı olmayaraq fərdi əməliyyatların xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Daxili və nəzarət risklərinin səviyyəsi ilə aşkarlanmaması riski arasında tərs bir əlaqə mövcuddur. Məsələn, daxili və nəzarət risklərinin yüksək olduğu müəyyən edildikdə, audit riskini məqbul dərəcədə məhdudlaşdırmaq üçün şəxsiyyəti müəyyənləşdirməmək riskləri daha az olmalıdır. Digər tərəfdən, daxili və nəzarət riskləri aşağı olduqda, auditor, riskini mümkün olan ən aşağı səviyyəyə endirmək üçün daha yüksək bir aşkarlanma riski qəbul edə bilər.

Audit riski səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək başqa bir risk növünü qeyd etmək lazımdır. Bu, məhkəmə prosesi, mənfi reklam və ya maliyyə hesabatlarının yoxlanılması və audit hesabatının hazırlanması ilə əlaqəli başqa bir hadisə nəticəsində yaranan auditorun peşə fəaliyyətinə dəyən ziyanla əlaqəli peşəkar riskdir.

Bundan əlavə, müştərilər və auditin nəticələri ilə maraqlanan digər tərəflər tərəfindən tələblər riski və audit fəaliyyəti ilə əlaqəli maliyyə itkisi riski mövcuddur.

Beləliklə, audit riskini qiymətləndirərkən, onun bütün hissələrini, habelə birbaşa təsir edən amilləri nəzərə almaq vacibdir (Azərbaycanın Milli audit standartları. 2014).

Audit riski ilkin qiymətləndirmədən keçdikdən sonra audit riski və əhəmiyyətliliyinin nisbətini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Burada audit riski və əhəmiyyətliliyinin tərsinə bağlı olduğunu xatırlamaq vacibdir. Qəbul edilə bilən bir əhəmiyyətli dərəcəyə çatdıqda, audit riski azalır. Auditor öz audit prosedurlarının mahiyyətini, vaxtını və əhatə dairəsini təyin edərkən bu nisbəti nəzərə almalıdır. Məsələn, audit prosedurları üçün plan nəhayət müəyyən edildikdən sonra, auditor məqbul əhəmiyyətlik səviyyəsinin daha aşağı olduğunu aşkar edərsə, onda audit riski artır. Auditor bunu müəyyənləşdirilməmə riskini aşağı salmaqla kompensasiya edir:

Audit prosedurlarının həcmnin artırılması,

Daha təsirli audit prosedurlarının seçilməsi,

· Balans tarixinə yaxın bir müddətdə müəyyən audit prosedurlarının həyata keçirilməsi.

### **3.2. Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və interpretasiyası**

Maliyyə vəziyyəti məlumat şirkətin balansı təhlili üçün vacib bir başlanğıcdır.

Bir şirkətin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi maliyyə təhlilinin bir hissəsidir və müəyyən bir fasilə üçün (dördübirin, doqquz ayın və ilin əvvəlində və sonunda) balans göstəricilərinin müəyyən bir hissəsi üçün bir qalıq kimi xarakterizə olunur hesab və ya mühasibat hesabları toplusu.

Müəssisənin balansı hesabat tarixində şirkətin aktivlərini, kapitalını və öhdəliklərini əks etdirən pul vəziyyətini xarakterizə edir. Balansın forması sənaye və mülkiyyət formasına görə fərqlənir.

Balans aktivi vəsaitlərin tərkibini, yerləşdirilməsini və istifadəsini əks etdirir, müəssisənin (kapitalının) öhdəliklərin təhsil mənbələrini və bu fondların (kapitalın) məqsədini əks etdirir, yəni dövlət, səhmdarlar, banklar, təchizatçılar və digərləri qarşısında öhdəliklərdir. Şirkətin şəxsi, xarici fondlarının istiqaməti və həyata keçirilməsinə nəzarət etmək üçün vacib olan maliyyə mənbələrindəki fərqlə əsaslanır.

Hər bir kapital növünə və ya mənbəyə balans maddəsi deyilir. Oxşar maliyyə vəziyyətinə görə balans maddələri bölmələr - qruplara, hissələrə birləşdirilir. Xüsusi varlıq növləri müvafiq mənbələr tərəfindən qarşılır.

Şaquli (struktur) analiz - yekun pul dəyərlərinin quruluşunun müəyyənləşdirilməsi (ayrı-ayrı maddələr üzrə məbləğlər balansdakı valyutanın faiz nisbətində götürülür) və bunlardan hər hansı birinin ümumi iqtisadi effektiv prosesə təsirini müəyyənləşdirmək fəaliyyət. Bu, maliyyə potensialı və firmaların fəaliyyətinin nəticələri ilə təsərrüfatlararası müqayisə aparmağa imkan verir, həmçinin pul hesabatlarının mütləq göstəricilərini təhrif edən inflyasiya proseslərinin mənfi təsirini düzəldir.

(Dinamik) analiz zamanı dinamik olaraq fərdi pul göstəricilərinin öyrənilməsinə əsaslanır. Bu mərhələdə balansın hansı hissələrində və maddələrində dəyişiklik olduğu müəyyən edilir. Pul nisbətlərinin təhlili öz aralarında pul fəaliyyətinin müxtəlif mütləq göstəricilərinin nisbətlərinin hesablamalarına əsaslanır.

Üfüqi analiz prosesində müəyyən bir dövr üçün müxtəlif balans maddələrinin dəyərindəki mütləq və nisbi dəyişiklik müəyyən edilir.

Şaquli analizin mahiyyəti müxtəlif maddələrin balans cəmindəki payının müəyyənləşdirilməsindən, yəni müəyyən bir tarix üçün bir aktivin və öhdəliyin qurulmasından ibarətdir.

Trend təhlili balans maddələrinin dəyərinin müqayisəsinə əsaslanır.

Pul nisbətlərinin təhlili prosesində onların dəyəri əsas dəyərlərlə müqayisə edilir, eyni zamanda hesabat dövrü və bitişik hesabat dövrü üçün hərəkətləri öyrənilir. İstifadə olunan əsas miqdar şəklində:

nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və ya ekspert sorğusu nəticəsində əldə edilmiş, şirkətin pul vəziyyətinin sabitliyi baxımından optimal və ya kritik dəyəri xarakterizə edən nisbi göstəricilərin dəyərləri;

müəyyən bir firmanın göstəricilərinin dəyərini bir müddət seriyası ərzində ortalama, keçmiş əlverişli maliyyə vəziyyəti ilə əlaqəli dövrlər;

ən uğurlu hesabat məlumatlarına görə hesablanan göstəricilərin dəyəri rəqib;

göstəricinin sənayə orta dəyəri (Abbasov İ. 2017: s.365).

Balans analizi texniki analiz kimi də müəyyən edilə bilər. Bu analizin məqsədi balans maddələrinin nisbətini və onların təhlil olunan firma daxilində və xaricində inkişaf edən ümumi iqtisadi vəziyyətlər kontekstində dəyişməsinə öyrənməkdir.

Maliyyə hesabatlarına görə şirkətin əlverişsiz maliyyə vəziyyətinin əlamətini təyin etmək mümkündür. Balans və mənfəət və zərər haqqında hesabatın səlahiyyətli mətni və itkilər əlverişsiz pul vəziyyətinin elementlərini aşkar edir. Bu elementlərdən bəzilərinin adını çəkək:

- Hesabat ili örtülü zərərin artması və əvvəlki illər üçün zərərlərin olması
- Debitor borclarının debitor borclarından xeyli çox olması;
- Vaxtı keçmiş (12 aydan çox) debetdə artım və etimadnamə
- Müflis borcluların borclarının itirilməsi üçün silinmə məbləğinin artırılması;
- Əvvəlki dövrə nisbətən mənfəətin azalması və ya balansda bölüşdürülməmiş

mənfəətin qalığının olmaması. Bu o deməkdir ki, şirkətin gələcək dövrdə iqtisadi inkişaf fondunu formalaşdırmaq üçün öz fondları yoxdur;

- Gələnlər daxilində xərclənmiş müəssisənin cari hesabına və kassasına maliyyə mənbələrinin artıqlığı;

- Müəssisənin xalis aktivlərində azalma

- Əsas vəsaitlərin yüksək dərəcədə köhnəlməsi (%70-dən çox), bunların əksəriyyətinin aşağıdakı kimi istifadənin mümkünsüzlüyünü göstərir.

Kompleks qiymətləndirmənin aşağıdakı mərhələlərini ayırmaq olar:

1. Hazırlıq mərhələsi: problemin dəqiq açıqlanması, analiz metodlarının seçimi, məlumatların toplanması və etibarlılığının qiymətləndirilməsi, maliyyə hesabatlarının standart formalarının analitik cədvəllər şəklində tərcüməsi.

2. Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu: təxmin edilən göstəricilər toplusunun formalaşdırılması və hesablanması, alınan nəticələrin təhlili və təfsiri, şirkətin maliyyə vəziyyətinin ayrılmaz qiymətləndirilməsi.

3. Analitik hesabatın hazırlanması, nəticələrin və tövsiyələrin formalaşdırılması.

Analitik hesabat hazırlamaq üçün şirkətin fəaliyyətini və maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin təhlili prosesində əldə edilmiş bütün məlumatları ümumiləşdirmək lazımdır. Ümumiləşdirmə metodları çox fərqli ola bilər:

- 1) sistemləşdirilmiş göstəricilərin xülasə cədvəlinin formalaşdırılması;
- 2) kredit reytinglərinin qurulması üçün istifadə olunan şirkətin maliyyə ödəmə qabiliyyətini proqnozlaşdıran kimi ayrılmaz bir göstəricinin təyin edilməsi;
- 3) nəticələnən göstəricini təyin etmək üçün ballardan istifadə.

### **3.3. Maliyyə hesabatlarına dair rəyin ifadə edilməsi**

Bu Metodiki Təvsiyələr Beynəlxalq Audit Standartları (BHA) əsasında hazırlanmışdır, və kredit təşkilatlarının mühasibat (maliyyə) hesabatlarının yoxlanılması zamanı BSA-nın müəyyən müddələrinin tətbiq edilməsinin xüsusiyyətlərini ehtiva edir (Azərbaycan Respublikasının “Daxili audit haqqında” Qanunu).

Kredit təşkilatının rəhbərliyi, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının bu cür hesabatların hazırlanması üçün tətbiq olunan çərçivənin tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmasına və ədalətli təqdim edilməsinə və rəhbərliyin zəruri hesab etdiyi daxili nəzarət sistemində cavabdehdir. Auditor təşkilatının məqsədi mühasibat (maliyyə) hesabatlarının saxtakarlıq, səhvlər səbəbindən əhəmiyyətli səhvlərə yol verməməsinə dair əsaslı, lakin mütləq deyil, əminlik əldə etmək və auditor təşkilatının rəyləri əks etdirən bir auditor rəyi tərtib etməkdir. Yoxlamanın xasiyyətli məhdudiyyətləri səbəbindən, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının bəzi əhəmiyyətli səhvlərinin aşkarlanmaması üçün qaçılmaz bir risk mövcuddur, hətta audit ISA-ya uyğun olaraq düzgün planlaşdırılıb və aparılırsa da. Audit təşkilatı, yoxlanılan kredit təşkilatının daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyi barədə fikir bildirmək məqsədi ilə yox, şərtlərə uyğun audit prosedurlarını inkişaf etdirmək üçün auditlə əlaqəli daxili nəzarət sistemi haqqında bir anlayış əldə edir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatlarını hazırlayarkən, kredit təşkilatının rəhbərliyi kredit təşkilatının davamlı fəaliyyət göstərmə qabiliyyətini qiymətləndirmək, davamlı fəaliyyətlə əlaqəli məlumatları açıqlamaq və hesabatlar tərtib etməkdən

məsuldur. Audit şirkəti, yoxlanılan kredit təşkilatı rəhbərliyinin davamlı fəaliyyət fərziyyəsini istifadə etmək üçün uyğun olduğu qənaətinə gəlir və əldə edilmiş audit sübutlarına əsaslanaraq hadisələrlə və ya şərtlərlə əlaqəli əhəmiyyətli bir qeyri-müəyyənliyin olub-olmamasına qərar verir.

Bu Metodiki Təvsiyələr, bir kredit təşkilatının mühasibat (maliyyə) hesabatlarının audit tapşırığının əsas mərhələlərinin hər birində yoxlanılmasının xüsusiyyətlərini təsvir edir:

- Yoxlanılmış kredit təşkilatı və daxili nəzarət sistemi daxil olmaqla ətraf mühit barədə bir məlumat əldə etmək;
- Nəzarətlərin sınağı;
- Əsaslı yoxlama prosedurlarının həyata keçirilməsi;
- Audit tapşırığının son mərhələsində prosedurların aparılması, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının və auditor hesabatının etibarlılığı barədə rəy formalaşdırılması.

Yoxlanılan kredit təşkilatı və onun mühiti haqqında anlayış- yoxlanılan kredit təşkilatı və daxili nəzarət sistemi daxil olmaqla ətraf mühit haqqında bir məlumat əldə etmək üçün, auditor təşkilatının aşağıdakı prosedurları yerinə yetirməsi məsləhət görülür:

1) Azərbaycan kredit Bankı, vergi və digər tənzimləyici, nəzarət, nəzarət orqanlarının yoxlamalarını, habelə yoxlamaların nəticələrinə əsasən verilmiş təlimatları almaq və təhlil etmək;

2) kredit təşkilatının daxili audit xidməti tərəfindən yoxlama aktlarını qəbul etmək və təhlil etmək;

3) kredit təşkilatının daxil olduğu qrupun strukturunu və əlaqəli şəxslərin siyahısını əldə etmək və təhlil etmək;

4) yoxlanılan kredit təşkilatının balans hesabatını, maliyyə vəziyyəti hesabatını və maliyyə nəticələri hesabatını, mənfəət və zərər hesabatını və digər məcmu gəlirlərini təhlil etmək.

## NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bank sistemi hər hansı bir dövlətin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadiyyatının lokomotividir. Azərbaycanda maliyyə bazarı nisbətən yaxın zamanda formalaşmasına baxmayaraq, inkişafı ölkəmizin iqtisadiyyatının digər sahələrinin inkişafından xeyli qabaqdadır. Bununla birlikdə, 2008-ci il dünya iqtisadiyyatındakı böhran və 2015-ci il böhranı bu sektordakı böyüməni əhəmiyyətli dərəcədə dayandırdı. Bank sektorunda böyüməni təmin etmək üçün kommertiya banklarının fəaliyyətində informasiya məzmunu və şəffaflıq üçün yeni tələblər meydana çıxdı ki, bu da ölkəmizin banklarını reabilitasiya proqramları həyata keçirməyə məcbur etdi, bunun məqsədi sabitliyin təmin olunmasıdır. Bütün sektor öz növbəsində, hökumətin bazara təsir metodları gücləndi, bunların da məqsədi bank sektorunu dəstəkləmək, sərbəst işləməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqdır.

2. Azərbaycanın bank sistemi iki pilləli sistemdən ibarətdir. Mərkəzi bank bank sisteminin əsas tənzimləyicisi və nəzarətçisidir; görünən bir əl rolunu oynayır. Ticarət banklarına və digər kredit təşkilatlarına nəzarət etmək üçün mərkəzi bank bank sektoruna nəzarət və tənzimləmə siyasətini həyata keçirir. Belə tədbirlərdən biri də kommertiya banklarında maliyyə fəaliyyətlərinin nəticələrini təsdiqləmək (təsdiqləməmək) üçün illik bir audit aparmaqdır. Hər bank hesabat dövrünün sonuna qədər bu tələb üzrə yoxlama aparır. Audit hesabatı hər bank üçün son dərəcə vacibdir, çünki həm daxili gənələr, həm də bankın xarici istifadəçiləri (potensial investorlar, bank kreditorları və s.) onun nəticələri ilə son dərəcə maraqlanırlar. Azərbaycanın bank sektorunda audit proseduru həm Audit Palatası, həm də mərkəzi bankın qanun və qaydaları tərəfindən tənzimlənir. Auditorlar Palatası auditor firmalarına 85 yoxlama aparmaq hüququ verir və mərkəzi bank kommertiya banklarındakı fəaliyyətlərini tənzimləyir. Kommertiya bankları 2006-cı ildən tətbiq olunan mühasibat uçotu üçün milli standartlardan istifadə edirlər. Mərkəzi Bank, Azərbaycan banklarının fəaliyyətinin Basel 2 standartlarına uyğun gəlməsi lazım olan qaydalar müəyyənləşdirdi. Lakin, artıq bildiyimiz kimi, Basel 3 standartlarının xarici praktikada istifadəsinə başlandı və Azərbaycan bankları hələ planlaşdırmağı

planlaşdırmırlar bu standartlara riayət edin, çünki Mərkəzi Bankın özü hələ Basel 3-ə əsaslanan yeni milli standartlar hazırlamayıb.

3. Yoxlama apararkən həm xarici, həm də daxili tənzimləmə bazasına etibar edə bilərsiniz. Ayrıca, auditorlar milli, beynəlxalq və daxili standartlar kimi standartlara uyğun olaraq çalışmalıdırlar. Bank haqqında ilkin məlumatların əldə edilməsi üçün ilkin təhlillərə xüsusi diqqət yetirilir. Yoxlamada istifadə olunan məlumatlar xarici və daxili təhdidlərdən maksimum dərəcədə qorunmalıdır. Bunun üçün, fikrimizcə, şirkətin informasiya təhlükəsizliyini təmin edəcək ən qabaqcıl və effektiv informasiya texnologiyalarından istifadə edilməlidir. Bundan əlavə, sistemin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün testlərin aparılmasının arzu ediləcəyini düşünürük, bunun köməyi ilə bankın informasiya texnologiyalarının güclü və zəif tərəflərini qeyd etmək olardı. Informasiya texnologiyaları bütün bank proseslərinə maksimum dərəcədə inteqrasiya olunmalıdır. Bu, bankdakı iş proseslərinə nəzarəti xeyli asanlaşdırardı.

4. Fikrimizcə, audit bankları zamanı audit təşkilatları auditin məqsədlərinə çatmaq üçün bütün mümkün metod və yanaşmalardan istifadə etməlidirlər. Bir və ya iki metodun seçilməsi, təhrif olunmuş məlumatların əldə edilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da bankın fəaliyyətinə dair səhv qərarlar verə bilər. 86 nizamnamə kapitalının yoxlanılmasına xüsusi diqqət yetirilir, ehtiyat fondu, onların formalaşdırılması və istifadəsi qaydası və düzgünlüyü yoxlanılır. Audit məqsədlərinə nail olmaq üçün bankın həyata keçirdiyi funksiyaların ixtisası və həcmindən asılı olaraq metodlar fərqlənməlidir. Bank tərəfindən həyata keçirilən hər bir əməliyyat növü, çeklərin xarakterinə və metodlarına görə fərqlənə bilər.

5. Böhranla əlaqədar olaraq, audit ehtiyacları getdikcə artır, müştərinin tələbini ödəmək istəyən audit şirkətləri isə bazar tələblərinə uyğun olaraq göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini artırmalıdırlar. Kommersiya banklarının əsas hədəflərindən biri bankın əmanətçilərinin etibarını tələb edən vəsait toplamaqdır. Bank müştərilərlə etibarlı münasibətlər üzərində əlaqələr qurmalıdır və bu məqsədlə banklar tez-tez maliyyə göstəricilərini dərc edirlər ki, bu da bankın kapitalı, aktivləri və bankın likvidliyi barədə məlumat verən müstəqil audit şirkətləri tərəfindən



təsdiqlənir. Bu məlumatlar potensial investora bankın maliyyə vəziyyəti haqqında məlumat verir və bu da bankın kredit dərəcəsini müəyyənləşdirir.

6. Audit şirkətləri bankın mənafeyi ilə əlaqəli olaraq yalnız maliyyə hesabatlarının yoxlanışını aparmamalı, həm də maliyyə vəziyyətini obyektiv şəkildə əks etdirməli və eyni zamanda banklara potensialdan qaçınmağa imkan verən tövsiyə xarakterli tövsiyələr verməlidirlər. qısa və orta müddətdə risklər. Maliyyə və iqtisadi təhlil metodları yoxlanarkən auditor təşkilatlarından geniş istifadə olunmağa başlandı. Sabit fəallığı təmin etmək üçün Azərbaycanda banklar fəaliyyətlərini mümkün qədər şaxələndirməli, göstərilən xidmətlər spektrini maksimum dərəcədə artırmalı, qısamüddətli və orta müddətli perspektivlərə nail olmaq üçün yüksək dərəcədə manevr etmə qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Müasir şəraitdə manevr qabiliyyəti bazarda olmağın vacib şərtidir.

7. Audit təşkilatları auditin sonunda yoxlanılan bankın maliyyə vəziyyəti barədə nəticə çıxarmalı və qısa müddətli nəticələri barədə proqnoz verməlidirlər. Bu məqsədlərə çatmaq üçün auditorlar yalnız müştərilərə göstərilən maliyyə təhlili xidmətlərinin sayının artırılmasına deyil, eyni zamanda auditdə analitik prosedurların rolunun artırılmasına, yoxlanılan qurumun fəaliyyətinin daha dərin qiymətləndirilməsinə və təhlilinə və səmərəliliyin artırılması üçün tövsiyələrin verilməsinə diqqət yetirməlidirlər. Audit təşkilatı bankının yoxlamasının nəticələri, eyni zamanda, təşkilata olan inamı əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcək investora audit təşkilatına inam dərəcəsini müəyyənləşdirəcəkdir.

# İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

## Azərbaycan dilində

1. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 30 mart 2004 il.
2. “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 14 iyul 1998-ci il.
3. “Mühasibat uçotu” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 29 iyun 2004-cü il.
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2006.
5. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2017.
6. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, (2007), 288 səh.
7. Abbasov İ. (2015), “Auditin nəzəri məsələləri”, Bakı, “Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı” 223 səh.
8. Abbasov İ. (2017), “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”, Bakı, “Elm” 365 səh.
9. Abbasov İ.M. (2015), “Audit” dərslik. Bakı, “Elm” 530 səh.
10. Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. (2003), Mühasibat uçotu. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 575 səh.
11. Aslanova R.A., İsmayılov N.M. (2004), Maliyyə hesabatının statusu və müasir bazar münasibətləri şəraitində onun formalaşması konsepsiyasının harmonizasiya edilməsi // Maliyyə və uçot, səh.10-15.
12. Azərbaycan Respublikasının “Auditor xidməti haqqında” Qanunu.
13. Azərbaycan Respublikasının “Daxili audit haqqında” Qanunu.
14. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunu, Bakı, 2017.
15. Azərbaycanın Milli audit standartları, Bakı, “Nağıl evi”. 2014.
16. Bağirov D., Həsənli X. (2014), “Maliyyə”, Bakı, “Elm və Təhsil” 425 səh.
17. Bağirov M.M. (2013), “Banklar və bank əməliyyatları”, Bakı, “Elm” 412 səh.

18. Əhmədov N.H. (2017), "Elektron bankçılıq inkişaf mərhələsində, Həftə içi. 22 may. 6 səh.
19. Əliyev M.F. Bankın inkişafında daxili nəzarət sisteminin rolu. İqtisadiyyat və audit jurnalı, №7. 2012, səh.91-95.
20. Əliyev M.F. Bank islahatları və vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, №3-4. 2017, səh.25-30.
21. Əliyev M.F. Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, №8. 2013, səh.11-14.
22. Əliyev M.F. Bankın inkişafında daxili nəzarət sisteminin rolu. İqtisadiyyat və audit jurnalı, №7. 2012, səh.91-95.
23. Hacıyev R.S., Səbzəliyev S.M. (2019), "Auditin əsasları", Dərslik Bakı, "Azərnəşr" 455 səh.
24. Xankişiyev B. (2012), "Maliyyə nəzarəti", Bakı, "Mütərcim" 190 səh.
25. Məmmədov Z.F. (2010), "Pul, kredit və banklar", Bakı, "Elm", 489 səh.
26. Məmmədov Z.F. (2013), "Bank fəaliyyətinin əsasları", Bakı, 269 səh.
27. Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017, 28 səh.
28. Novruzov V.T. (2012), "Daxili audit, reallıqlar və perspektivlər", Bakı, "Elm" 233 səh.
29. Novruzov V.T. (2013), və başqaları "Audit" (Dərs vəsaiti) Bakı, "Elm" 123 səh.
30. Rzayev Q. (2013), "Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit", Dərslik. Bakı, "Azərbaycan" 232 səh.
31. Səbzəliyev S., Hacıyev R. (2012), "Auditin əsasları", Dərslik. Bakı, "Elm" 304 səh.

### **İngilis dilində**

1. Core principles for effective banking supervision Basel Committee on banking supervision (2012), 412 p.
2. Hass S., Abdolmohammadi N., Burnaby M. (2016), The Americas literature review on internal auditing, Managerial Auditing Journal, 536 p.

3. Hughes J.P. (2018), Mester Efficiency in banking: theory, practice and evidence Philadelphia, 348 p.

4. Lawrence R., Daniel W., Collins W., Bruce J. (2014), Financial reporting & analysis, Upper Saddle River, 300 p.

### **Rus dilində**

1. Гутцайт Е.М. (2019), Аудит и фармацевтика / Е. М. Гутцайт; Федеральное государство. образовательное учреждение высш. проф. образование “Акад. бюджета и казначейства М-ва финансов Российской Федерации “. М: VividArt, 373 стр.

2. Дмитриева И. (2013), Бухгалтерский учет и аудит: Учебное пособие для бакалавров / И. Дмитриевой. М: Юрайт, 306 стр.

3. Ерофеева В.А. (2013), Аудит: учеб. пособие для бакалавров / В.А. Ерофеева, В. А. Пискунов, Т. А. Битюкова; Санкт-Петербургский гос. ун-т экономистов и финансистов. - 2-е изд., Перераб. и доп. - М.: Юрайт, 640 стр.

4. Жминко С.И. (2013), Теория аудита: Учебное пособие / С.И. Жминко, О. Швырева, М.Ф. Сафонова. Rn / D: Phoenix. 443 стр.

5. Камысовская С.В. (2017), Банковский финансовый учет и аудит: Учебное пособие / С.В. Камысовская, Т. Захарова, Н. Попова. М: Форум, НИЦ ИНФРА-М. 288 стр.

6. Кыштымова Е.А. (2017), Базовый аудит: Учебное пособие / Е.А. Кыштымова. М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 224 стр.

7. Парушина Н.В. (2013), Аудит: основы аудита, технология и методика проведения аудиторских проверок: Учебное пособие / Н.В. Парушина, Е.А. Кыштымова. М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М. 560 стр.

8. Петрова Е.Н. (2013), Экологический аудит. Теория и практика: Учебник для студентов вузов / И. Потравный, Е.Н. Петрова, А.Ю. Вега. М: юнитида. 583 стр.

## **İnternet resursları**

1. <http://mcgf.az/?/az/menu/20/>
2. <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rlr/dig-r-x-b-rl-r/item/11302-auditor->
3. [https://gaap.ru/articles/rol\\_i\\_mesto\\_vnutrennego\\_audita\\_v\\_sisteme\\_upravleniya\\_bankom/](https://gaap.ru/articles/rol_i_mesto_vnutrennego_audita_v_sisteme_upravleniya_bankom/)

## **Cədvəllərin siyahısı**

<b>Cədvəl 1:</b> Yoxlama mərhələləri.....	22
<b>Cədvəl 2:</b> Gəlir və xərclər.....	24
<b>Cədvəl 3:</b> Kredit təşkilatının gəlir və xərcləri yoxlanarkən istifadə olunan nəzarət riskinin müəyyənləşdirilməsi metodları və audit prosedurları.....	27
<b>Cədvəl 4:</b> Nümunə seçmə metodları.....	28
<b>Cədvəl 5:</b> Audit fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.....	34
<b>Cədvəl 6:</b> Müəssisənin tərəfdaş qruplarının xüsusiyyətləri (məlumat istifadəçiləri).....	36
<b>Cədvəl 7:</b> Audit standartları.....	48
<b>Cədvəl 8:</b> Komponentlər.....	50

## **Sxemlərin siyahısı**

<b>Sxem 1:</b> Kredit təşkilatlarında auditor rəyi.....	42
<b>Sxem 2:</b> Maliyyə hesabatlarının həqiqiliyi.....	43
<b>Sxem 3:</b> Yoxlanılan kredit təşkilatı və daxili nəzarət sistemi daxil olmaqla ətraf mühit haqqında bir məlumat əldə etmək üçün, auditor təşkilatının aşağıdakı prosedurları yerinə yetirməsi məsləhət görülür.....	45
<b>Sxem 4:</b> Risk sahələri.....	47
<b>Sxem 5:</b> İqtisadi effekti xarakterizə edən göstəricilər.....	52
<b>Sxem 6:</b> Daxili audit funksiyasının təşkilinin effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər, daxili auditin mövcud metodologiyası və prosedurları.....	52